

УКРАЇНЬСЬКА ТА РОСІЙСЬКА ІСТОРИОГРАФІЇ ДЕКАБРИЗМУ В УКРАЇНІ 1920-х рр.: ЗМАГАННЯ, КОНЦЕПЦІЇ, НАУКОВІ ОСЕРЕДКИ

1917 р. – знаковий у долі народів, що входили до складу Російської імперії. Перемога Лютневої революції, а згодом прихід до влади більшовиків в Росії та Україні пов'язані зі створенням нової історичної схеми – ґранднаративу, яка мала легалізувати цю владу. Тому спочатку Тимчасовий уряд, а потім більшовики прагнули покласти в її основу революційні виступи проти царату. У цих умовах декабристознавство, що раніше не вписувалося в імперську ідеологію й перебувало в опозиції, перетворилося в одну з найпопулярніших галузей історичної науки в Росії.

Аналогічні процеси відбувалися і в Україні. Якщо в добу Української революції, інтерес до декабристів був стриманим, то в часи УСРР розгорнулося широке дослідження цього руху як важливої складової нової схеми української історії.

Тогочасне російське декабристознавство репрезентоване різними течіями та школами, серед яких варто відзначити найголовніші:

1) Школа М. Покровського. Вона об'єднувала здебільшого прихильників класового розуміння декабристів, але спиралася не тільки на праці В. Леніна, але й на постулати свого засновника, головним з яких було соціально-економічне трактування історії (зростання експорту збіжжя як причина виникнення декабристського руху, протиставлення революційних і ліберальних таємних організацій). М. Покровському, як соратнику В. Леніна, та його учням в утвердженні цієї концепції максимально сприяла влада. Її прихильниками були як історики, чий світогляд сформувався ще до революції (В. Невський, О. Пресняков), так і молоді фахівці (М. Нечкіна, П. Парадизов).

2) Опонентів концепції М. Покровського, що працювали в СРСР, часто називали “немарксистами”. Вони не складали єдиної історичної школи, проте офіційна історіографія відокремлювала їх як єдину течію. Серед них, перш за все, необхідно відзначити П. Щоголева, який стояв біля витоків оновленого після революції 1905–1907 рр. декабристознавства. Він продовжував герценівську традицію, зосередивши увагу на дослідженні персоналій (В. Раєвський, П. Каховський). Йому ж належить перша публікація “Руської Правди”, дослідження “Катехізису” С. Муравйова-Апостола. “Немарксистами” також вважалися М. Рожков, М. Дружинін, який згодом став одним з

найвидатніших істориків визвольного руху в СРСР, колишній меншовик М. Балабанов. Насправді, їхній “немарксизм” зводився до несприйняття концепції М. Покровського.

В опозиції до школи М. Покровського були деякі саратовські дослідники на чолі з С. Черновим (працював у Саратовському університеті у 1924-1928 рр.), започаткувавши дослідження ранніх декабристських організацій, які, згідно з концепцією М. Покровського, не були революційними, а, отже, не заслуговували уваги.

3) Історики-емігранти демократичного спрямування. Вони високо оцінювали значення декабристського руху, підкреслювали його демократизм, разом з тим, намагаючись довести, що декабристи не мали нічого спільного з більшовиками. Серед них були послідовники народницької та ліберальної концепцій, прихильники партій кадетів, есерів, меншовиків та ін. Майже всі вони були представниками інтелігенції. Найвідоміші – М. Алданов, Г. Вернадський, О. Ізюмов, П. Мілюков, С. Мельгунов, В. Мякотін, О. Кізеветтер, Д. Мережковський, М. Слонім, М. Цетлін.

4) Історики-емігранти монархічного спрямування. Вони відстоювали версію, висловлену у матеріалах Слідчої комісії та суду, за якою декабристів звинувачували у замаху на священну особу імператора, відсутності патріотизму, масонській змові. Серед них було мало істориків за освітою. Найяскравіші представники – Б. Башилов, В. Іванов, М. Марков та колишній “легальний марксист” П. Струве.

Цими течіями російське декабристознавство не обмежувалося. Існували регіональні осередки, зокрема вони зародилися у Саратові та Сибіру. Останній, щоправда, одразу ж зосередився на місцевій проблематиці і ніякого відношення до предмету нашого дослідження не має.

На відміну від російського декабристознавства, де існували антагоністичні течії, українських істориків об'єднувала ідея українського декабризму. Поділ українських істориків за класичною схемою на марксистів і немарксистів стосовно декабризму непридатний, оскільки концепцію українського декабризму підтримували як лідер марксистів М. Яворський, так і учень М. Грушевського О. Гермайзе. Тому ми пропонуємо територіальний підхід до діяльності декабристознавчих центрів. В Україні існувало три головні осередки вивчення декабристського руху: Київ, Харків та Одеса.

1) У Києві діяли два основні осередки вивчення руху “апостолів свободи”: Вищий інститут народної освіти (колишній університет) та ВУАН. Тут працювали С. Єфремов, О. Гермайзе, В. Романовський, В. Базилевич, В. Маслов, Л. Добровольський, П. Филипович, Ф. Ернст, В. Міяковський та ін. Багато з них були учнями М. Довнар-

Запольського, який започаткував наукове дослідження декабристського руху на території України, та членами його Історико-етнографічного гуртка.

2) Харківський осередок декабристознавства очолював Д. Багалій. Творчо працювали над окремими проблемами руху декабристів М. Яворський, В. Барвінський, Є. Іванов, М. Горбань, Н. Суровцова, О. Назарець, О. Багалій-Татарінова. На відміну від Києва, більшість істориків тодішньої столиці Радянської України підкреслювала свій марксизм. Декабристознавчі праці Д. Багалія були найближчими до концепції М. Покровського. Він же першим з-поміж українських істориків використав цитати В. Леніна про декабристів.

3) Одеський осередок репрезентований іменами М. Слабченка, О. Рябініна-Скляревського, Є. Трифільєва, В. Стратена, Б. Вальбе. Вихідці з Одеси Ю. Оксман, М. Рубінштейн, С. Штрайх, Л. Гроссман, Є. Сказін увійшли в історіографію як російські історики та історики літератури. Багато одеситів-декабристознавців не сприйняли концепцію українського декабризму. Очевидно, причиною тому була недостатня інтегрованість русифікованого міста в загальноукраїнські наукові процеси. Одеські декабристознавці приділяли значну увагу літературним аспектам декабризму, розробляли відгуки декабризму в Новоросії тощо.

Дослідження вчених української діаспори відрізнялися тим, що закордонні історики зверталися до вивчення руху декабристів, як правило, побіжно, при студіюванні інших проблем. Вони не створили спеціальних декабристознавчих досліджень. Розвідки І. Борщака та побіжні згадки Д. Дорошенка не суперечили концепціям, поширеним у Радянській Україні. Відсутність узагальнюючих праць про “апостолів свободи” можна пояснити, з одного боку тим, що історики діаспори не мали достатньої кількості документальних видань, з іншого – декабризм не цікавив їх, оскільки за радянської доби діяльність “первістків свободи” розглядалася тільки з точки зору революційної боротьби як попередників радянської влади, яка в свій час жорстоко обійшлася з представниками українського екзилу. Слід зауважити, що більшість емігрантів працювала над написанням узагальнюючих праць з історії України і розглядала декабризм здебільшого як російське явище, яке мало стосувалося України. Тому, на наш погляд, нема сенсу виділяти українських істориків-емігрантів в окрему течію.

1. Стан наукової розробки проблеми

У перших історіографічних розвідках 1920–1930-х рр. розглядалася переважно література, що побачила світ до 100-річного ювілею повстання декабристів. У них через недосконалість

методів і засобів історіографічного дослідження домінувало анотування опублікованої літератури, тобто історіографія, по суті, підмінювалася бібліографічним оглядом, створювалися штучні схеми розвитку знань про рух декабристів.

Одним з перших в Україні огляд літератури, присвяченої декабристам, зробив Л. Добровольський. Він дав загальний огляд ювілейних збірників, праць, статей, перелік київських, харківських, одеських, петербурзьких, московських видань, наголосив на великому значенні для вивчення повстання Чернігівського полку багатотомного видання “Восстание декабристов”. Поряд із позитивними тенденціями, Л. Добровольський вказав і на суттєві недоліки тогочасного декабристознавства, адже декабристознавча література “знайшла для себе притулок більше-менше в десятку (7 київських та 3–4 харківських) друкованих видань періодичного, переважно, характеру й лише почасти вийшла окремими книжками наукового й популярно-наукового характеру. Репрезентують її більше-менше сім десятків різного обсягу праць, мовами українською (здебільшого) й російською, що їх виконали понад 20 осіб (у переважній більшості – українці, мешканці 4 міст на Україні та 3-х за її межами), які писали мало не виключно про декабризм і декабристів тільки на українській території” [1].

Гострополемічні огляди ювілейної радянської літератури про декабристів робила М. Нечкіна. Відзначивши безперечні досягнення (багатство документального матеріалу, запровадженого в науковий обіг, постановка і розробка нових проблем), дослідниця вказала й на недоліки (“стихійність ювілейного видавництва та творчості”, “індивідуалістична замкненість наукової роботи, відсутність узгодженості та загального плану”). Авторка послідовно відстоювала концепцію М. Покровського і піддавала критиці усіх її опонентів [2].

Найбільш різкій критиці М. Нечкіна піддала популярну (“брошурну”) літературу за некомпетентність авторів. На її думку, характерною особливістю такої літератури була “майже повня відсутність аналізу”, переважання “простої розповіді про відомі факти” та “величезна кількість фактичних помилок у датах, іменах, місцях подій...”, усі декабристи “на одне лице, усі вони – відірвані від життя мрійники”, “безжиттєві тіні без середовища та оточуючої дійсності” [3]. Щоправда, не можна погодитися з її висновком, що більшість доювілейної літератури про декабристів після ювілею застаріла. На думку С. Окуня, головним здобутком 100-річного ювілею стало формування “значного загону істориків-марксистів”: М. Азадовського, М. Дружиніна, М. Нечкіної, Б. Сирочковського, С. Чернова [4].

До українського декабристознавства М. Нечкіна ставилася дуже критично. Наголосивши на його значенні для вивчення історії масових рухів, а не окремих осіб, дослідниця різко виступила проти концепції українського декабризму, яка, на її думку, не витримує наукової критики, не підтверджується фактичними спостереженнями: в ідеологічних настроях “об’єднаних слов’ян” “України як самостійної одиниці немає” [5].

Підсумком довоєнної історіографії декабризму стала монографія П. Парадизова, який репрезентував нове покоління вчених. У ній переважно йшлося про внесок дореволюційних істориків у розробку деяких проблем декабризму, але, разом з тим аналізувалися й перші кроки новітнього радянського декабристознавства [6]. Будучи учнем М. Покровського, чия наукова концепція домінувала на той час у радянському декабристознавстві, П. Парадизов мав сміливість підкреслити й те, що він знаходив неправильним у працях свого вчителя.

Дослідження емігрантської історіографії декабризму в СРСР зводилося до викриття опонентів. Претензії емігрантів на декабристську спадщину піддав різкій критиці партійний діяч К. Радек. М. Нечкіна доводила, що декабристи стали лише “приводом зайвий раз вилаяти більшовиків, декабристів хвалили за для того, щоб похвалити еміграцію, про незакінченість їх справи балакали для того, щоб довести своє власне емігрантське значення: вони не закінчили, ми закінчимо” [7].

Вчені-емігранти платили їм тією ж монетою. В. Мякотін писав, що в Росії, де державною стала “вульгарна марксистська література”, утвердилася думка, що декабристи “були революціонерами в ім’я певних класів – дворянства та буржуазії” [8]. О. Кізоветтер виділяв два тенденційних підходи до вивчення руху декабристів. Перший репрезентований офіційними більшовицькими істориками, які “понад усе намагаються довести, що декабристи були політичними фарисеями та лицемірами, що політичний радикалізм висів у них лише на кінчику язика і що насправді вони прикривали своїми радикальними фразами експлуаторські прагнення вузькостанового егоїзму” [9]. До цієї когорти О. Кізоветтер справедливо зараховував М. Покровського, К. Левіна і помилково відносив М. Рожкова, який, хоч і поділяв класовий підхід до декабризму, офіційним більшовицьким істориком не був. Крім того, історик-емігрант критикував погляди М. Покровського та К. Левіна, висловлені ними ще до революції і не врахував того, що М. Покровський суттєво переосмислив свою концепцію. Короткий огляд історіографії декабристського руху зробив І. Лоський [10].

Дуже цікаві думки висловив О. Кізеветтер про правомонархічну історіографію декабризму. Вони видаються нам актуальними й сьогодні. Історик вважав, що прихильники цієї течії зараховують декабристів до “більшовиків до більшовизму” на основі того, що у разі їх перемоги відбувся б повний розвал країни, як і після більшовицької революції. “Ось у тому й справа, – зазначав історик, – що уся ця аргументація будується на модернізації історичного минулого під впливом наших сучасних переживань. Це – цілком неприйнятний прийом для пізнання історичних подій минулих часів. Звідки можна було очікувати тоді подальших внутрішніх потрясінь? Більшовицьких емігрантських комітетів та пломбованих вагонів тоді не існувало. Не існувало й хоч трохи організованого робітничого пролетаріату. Існувала селянська маса, що являла собою сухий порох, готовий спалахнути і повторити “пугачовщину” [11].

З утвердженням тоталітарного режиму в СРСР розпочався наступ на занадто самостійні наукові центри. Першими жертвами у радянському декабристознавстві стали прихильники концепції українського декабризму. На початку 1930-х рр. вони були звинувачені не лише в наукових, але й у політичних “гріхах”. “Ворожим виступом проти історичної правди “освічених” представників уже “внутрішньої еміграції” назвав концепцію українського декабризму П. Кияниця. Її творцями, на думку цього критика, були “...акад. М. Грушевський, що дав перше гасло до цього виступу у своїй статті про ювілей декабристів (журн. “Україна”, 1925 р. кн. 6), С. Єфремов, що надав яскравого націоналістично-бойового вигляду новій теорії про декабристів, та О. Гермайзе, що помножив погляди обох своїх патронів на войовничий соціально-фашистський “соціологізм” і послідовно провів в “Україні” єфремівську націоналістично-бойову концепцію” [12]. “Отож, – підсумовував П. Кияниця, – те спрямовання М. Грушевського на “місцеві українські умови”, на існування “українських декабристів” виявляє не що інше, як намагання за всяку ціну із цього конкретного приводу популяризувати свою теорію про самотність українського народу” [13]. Такі абсурдні думки тиражували провідні наукові видання Країни Рад.

Наприкінці 1930-х – у першій половині 1940-х рр. аналіз публікацій з історії декабристів практично не проводився. Позитивним явищем в історіографії декабризму кінця 1940-х – початку 1950-х рр. стала поява великих історіографічних оглядів у дисертаційних дослідженнях. Так, у дослідженні М. Лисенка розглядалася література про декабристів, у якій вивчалася тактика “дворянських революціонерів” [14]. Кінець цього етапу розвитку

декабристознавства завершився виданням двотомної монографії М. Нечкіної “Восстание декабристов”, перший розділ якої являє собою спробу узагальнити підсумки розвитку декабристознавства і визначити перспективи подальшої наукової розробки цієї теми [15].

У роки хрущовської “відлиги” вперше після 1920-х рр. в Україні з’явилися історіографічні праці, що розкривали ступінь вивчення теми “декабристи і Україна”. Л. Олійник визнавав справді науковими лише ті декабристознавчі дослідження, які були написані після сумнозвісної Постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 16 травня 1934 р., що знаменувала остаточне підпорядкування історичної науки державно-партійному контролю, а процес розвитку українського декабристознавства ним розглядався лише у контексті загальносоюзного процесу, єдиним лідером якого була “глава радянських декабристознавців” М. Нечкіна [16].

Радянські вчені безапеляційно заявляли, що лише їм за допомогою марксистсько-ленінської методології вдалося у всій повноті розкрити суть та оцінити роль декабристського руху [17]. Причому, різкій критиці піддавалося декабристознавство 1920–1930-х рр. Тогочасні дослідники, попри значний накопичений фактологічний матеріал, не змогли дати правильної оцінки руху декабристів, оскільки перебували під впливом або буржуазної історіографії, або концепції М. Покровського.

Першим в УРСР глибокий аналіз радянської історіографії 1917 – середини 1930-х рр. здійснив В. Котов, приділивши увагу і дискусіям навколо декабристського руху. Він намагався пояснити причини, що затримали дослідження історіографії історії СРСР 1920–1930-х рр. Це – “поширений в історичній літературі погляд, відповідно якому весь шлях розвитку радянської історичної науки в 20–30 рр. складається лише з огріхів і помилок. До всіх відомих обставин, що підтримували цей погляд, треба ще додати те, що іноді огріхи і помилки пам’ятаються краще, ніж позитивні наслідки” [18]. Але тогочасні умови не дозволили В. Котову деідеологізувати свої дослідження. Так, він необґрунтовано звинувачував фундаторів концепції українського декабризму в “буржуазному націоналізмі”, ігноруючи їх роль в публікації нових матеріалів.

У 1950–1960-ті рр. представники української діаспори Б. Крупницький та О. Оглоблін звернули увагу на вивчення декабристознавчої літератури радянських вчених 1920–1930-х рр. Зокрема, їхньою увагою користувалися праці М. Покровського, М. Яворського, О. Гермайзе, Д. Багалія [19]. На жаль, глибокий історіографічний аналіз у цих студіях відсутній.

Наприкінці 1970-х рр. розпочалося глибоке вивчення історіографії окремих проблем декабристського руху в Україні. Утвердження більшовицьких підходів у декабристознавстві проаналізував М. Козир [20]. Проте, його розвідки лише поставили цю проблему на порядок денний.

Найглибші дослідження декабристознавчих праць, що побачили світ у період 1920–1930-х рр., належать Г. Казьмирчуку. У ході розробки проблеми відбувалася еволюція його поглядів. Якщо у перших публікаціях він обстоював думки офіційної радянської історіографії, хоча й запровадив у науковий обіг значну кількість замовчуваних раніше праць, то у наступних – по-новому підійшов до самої суті декабристознавчих студій 1920–1930-х рр., аналізуючи різноманітні течії радянського декабристознавства, запропонував новий погляд на концепцію українського декабризму, відмовився від позиціонування по лінії марксистська – немарксистська історіографія, розглянув утворення нових навчальних та дослідницьких закладів й підготовку кадрів для декабристознавства, декабристознавчі школи, які діяли на теренах СРСР і були знищені у середині 1930-х рр., проблематику, над якою вони працювали тощо [21].

Розглянута нами історіографічна література, присвячена історії вивчення руху декабристів у 1920-ті рр., створює враження про досить широке дослідження цієї проблеми. Проте, це більше кількісний, аніж якісний показник. По-перше, немає жодної праці, у якій хоча б частково давалося порівняння української та російської історіографій декабристського руху. По-друге, низка важливих, принципових питань, як-то: вивчення шкіл та течій у декабристознавстві, українське та російське емігрантське декабристознавство, опозиційні до революційної декабристознавчі концепції, – ще чекають на більш глибоке осмислення. По-третє, у багатьох дослідженнях пріоритет надається не стільки концептуальному аналізу декабристознавчих досліджень, як біографіям учених.

2. Публікація документів про декабризм: короткий огляд

У 1920-ті рр. вперше були видані слідчі справи керівників таємних товариств, надруковано чимало їх творів, спогадів і листів. Навколо Центрархіву згуртувалася когорта спеціалістів, що сформувалися ще у дореволюційний час (П. Щоголев, С. Чернов, О. Покровський) та кращі сили істориків-марксистів (М. Покровський, В. Невський). У середині 1920-х рр. почали виходити збірники

документів “Восстание декабристов”, які містили величезну кількість невідомих раніше матеріалів. Для вивчення декабристського руху в Україні особливу цінність становлять матеріали IV–VI томів, що вміщували слідчі справи головних діячів Південного товариства та Товариства об'єднаних слов'ян, офіційне листування з приводу повстання Чернігівського полку, матеріали слідства і вироки солдатам – учасникам повстання та багато інших важливих матеріалів [22]. VIII-й том містив “Алфавіт декабристів”, складений управителем справ Слідчої комісії О. Боровковим та доповнений Б. Модзалевським й О. Сіверсом [23].

Багато нових матеріалів було опубліковано у збірнику Всеоюзного товариства політичних каторжан та заслано-поселенців [24]. Групу документів, що стосуються повстання Чернігівського полку, містять папери командира Кременчуцького піхотного полку П. Набокова і донесення на ім'я начальника 25-ої піхотної дивізії генерал-лейтенанта Ф. Гогеля. Б. Сирочковський працював над публікацією свідчень учасників повстання Чернігівського полку, видав 13 листів, що належали сучасникам повстання.

Значна кількість документів побачила світ у тематичних збірниках. В Україні друкувалися збірники, що склалися із студій і документів. Відзначимо витяг із свідчень Я. Драгоманова Слідчій комісії у Могильові, а також рапорт голови цієї комісії генерал-майора Набокова і генерал-аудитора Шмакова, опубліковані О. Багалій-Татариновою [25]. В. Базилевич, Л. Добровольський та В. Міяковський видали цікаву підбірку матеріалів про повстання Чернігівського полку: розпорядження Київського цивільного губернатора І. Ковальова, рапорти Васильківського городничого Девільєра, виконуючого обов'язки Васильківського повітового стряпчого Пивінського, донесення командувача 4-го корпусу О. Щербатова [26]. О. Багалій-Татарінова запровадила у науковий обіг свідчення учасників виступу чернігівців: унтер-офіцерів Т. Ніколаєва та П. Нікітіна, рядових Г. Судакова, О. Асмолова, М. Голобокова, а В. Базилевич – рядових О. Федорова та І. Харитонова.

Широко публікувалися невідомі та маловідомі мемуари й листи декабристів, які несуть відбиток суб'єктивізму і не завжди можуть слугувати надійним джерелом. У 1920-ті рр. побачили світ уривки із записок Ф. Вадковського та очевидця повстання Чернігівського полку, мотовилівського поміщика Й. Руликовського. М. Нечкіна видала записки М. Лорера, які найбільш повно висвітлюють діяльність Південного товариства, а у додатку подала слідчу справу

декабриста [27]. Вперше були опубліковані листи П. Борисова і відповіді на них П. Дунцова-Вигодовського, які проливають світло на ідейні засади Товариства об'єднаних слов'ян до його об'єднання з Південним товариством.

Таким чином, навіть побіжний розгляд опублікованих документальних матеріалів, мемуарної літератури і епістолярної спадщини декабристів дозволяє стверджувати, що за порівняно короткий час було створено міцну документальну базу з історії декабризму.

3. Боротьба за утвердження більшовицької концепції декабризму

Історіографічний період 1917–1920-х рр. можна назвати епохою боротьби за декабристську спадщину. Оскільки декабристи не втілили свої плани у життя, а склад таємних товариств був світоглядно строкатим: від непримиренних монтаньярів до конституційних монархістів, то права на “декабристську спадщину” висловлювали чи не всі політичні сили постреволюційної Росії. На історіографічну ситуацію початку ХХ ст. впливало звертання до декабристської теми кадетів, серед лідерів яких було чимало нащадків “людей 14 грудня”. Для обґрунтування своїх прав на “спадщину” кадети першими залучили учених-професіоналів: М. Довнар-Запольського, О. Корнілова, Н. Котляревського, М. Павлова-Сільванського, Ю. Готьє, О. Кізеветера. Історики-кадети О. Пресняков та Ф. Родічев оголосили свою партію ідейною спадкоємницею декабристів.

Надзвичайно популярним культ декабристів став у дні Лютневої революції. Зокрема, голова Тимчасового уряду О. Керенський звернувся до Д. Мережковського з проханням написати для солдатів брошуру про декабристів. Вона скоро вийшла з друку з присвятою “Продовжувачу справи декабристів О.Ф. Керенському” [28] і була поширена в армії. Командувач Чорноморського флоту О. Колчак, виступаючи на офіцерському зібранні у Севастополі 8 березня 1917 р., заявив: “... Вогонь, запалений офіцерами-декабристами, ніколи не помирив в офіцерському корпусі” [29]. У новій парадигмі російської історії декабристам відводилося місце зачинателів революційного руху. Цю думку обстоювали М. Слонім та М. Балабанов, котрих важко запідозрити у симпатіях до більшовизму [30].

У травні 1917 р. в Петербурзі було створено Товариство пам'яті декабристів, до якого увійшли О. Горький, І. Рєпін, В. Фігнер, В. Засулич, історик П. Щоголев, літературознавець Н. Котляревський.

У липні подібне товариство виникло у Києві. Воно ставило за мету “дослідження руху декабристів і поширення відомостей про цей рух у широких колах населення”. Проте, на відміну від петербурзького, київське “Південне товариство” ніякої роботи не вело.

У період між двома революціями 1917 р. вийшло чимало публікацій, присвячених декабристам. Щоправда, більшість з них мали суто пропагандистський, інформаційний характер. На цьому тлі виділяється стаття знаного фахівця-декабристознавця, професора Київського університету М. Довнар-Запольського, присвячена повстанню декабристів, яке автор, не вагаючись, називав революцією [31]. Роботи М. Довнар-Запольського завжди відрізнялися особливим інтересом до діяльності декабристів в Україні. Він же був одним з перших, хто здійснив серйозне дослідження Товариства об'єднаних слов'ян [32]. У згаданій статті дослідник приділив більше уваги повстанню на Сенатській площі, проте згадав і виступ Чернігівського полку.

М. Довнар-Запольський вважав, що повстання не було випадковим явищем, антиурядові ідеї користувалися у військах, зосереджених в Україні, широкою популярністю, навіть серед офіцерів, котрі не належали до таємних товариств. Проте, після розгрому на Сенатській площі повстання на Півдні “одразу було приречене на невдачу” [33]. Зупиняючись на причинах поразки повстання Чернігівського піхотного полку, декабристознавець зазначав, що С. Муравйов-Апостол не спромігся проінформувати членів Слов'янської управи про свої наміри, а ті чекали вказівок Васильківської управи [34]. М. Довнар-Запольський вказав і на невдалі дії інших керівників таємних товариств: П. Пестель був “великий теоретик, а не практичний змовник”, С. Трубецької “не виконав узятого на себе завдання”, К. Рилєєв – “обдумував до дрібниць другий крок революції, уникаючи прямої і чіткої постановки питання про перший крок”, у той час як “основний кадр боротьби, солдати, не мали імпульсу” [35].

Спробою охолодити деякі “гарячі голови”, які бездумно будували революційні схеми декабризму, стала стаття Г. Вернадського, що вийшла у світ у 1919 р. Автор писав, що декабризм має “два обличчя” і розглядати лише їх революційність та повстання, ігноруючи “інше обличчя” – релігійне, політичне, побутове – не можна [36].

Більшовицька концепція декабризму виросла з т. зв. “революційної легенди”, основоположниками якої були О. Герцен та М. Огарьов. О. Герцен називав декабристів “фалангою героїв, вигодованих, як Ромул і Рем, молоком дикого звіра”, “богатирами, кованими з чистої сталі з голови до п'ят, воїнами-пророками, що свідомо вийшли на вірну загибель, щоб розбудити до нового життя

молоде покоління...”, тобто вважав, що вони усвідомлено принесли себе в жертву заради майбутнього торжества революційних ідей [37]. Він заклав підвалини культу П. Пестеля, що яскраво розквіт у працях радянських декабристознавців.

В. Ленін у працях “Гонителі земства і Аннібали лібералізму” (1902), “Політична криза і провал опортуністичної тактики” (1908), “Пам’яті Герцена” (1912), “Роль станів і класів у визвольному русі” (1913), “З минулого робітничої преси в Росії” (1914), “Про національну гордість великоросів” (1914), “Доповідь про революцію 1905 року” (1917) розвинув думки О. Герцена, надавши їм завершеного вигляду. Основним постулатом ленінської концепції стало положення про три етапи визвольного руху в Росії: дворянський (1825–1861 рр.), різночинський (1861–1895 рр.) та пролетарський (з 1895 р.). Найвидатнішими представниками першого етапу були декабристи і О. Герцен. Вони були далекими від народу класово обмеженими дворянськими революціонерами [38]. Але, разом з тим, декабристи започаткували визвольний рух, який мав закінчитися пролетарською революцією. В. Ленін почав періодизацію визвольного руху не з повстань С. Разіна чи О. Пугачова, оскільки вважав вирішальними наявність свідомої революційної ідеології та політичної програми, а також сам факт відкритого збройного виступу проти царизму, наявність революційних організацій, що підготували цей виступ. Проте, лідер більшовицької партії не був дослідником декабристського руху. Його роботи стосувалися гострих проблем сьогодення, для роз’яснення яких використовувалося минуле, нерідко у досить вільному трактуванні.

Значна частина більшовиків спочатку відкидала можливість будь-якого генетичного зв’язку з декабристами, не вважала їх рух революційним, а Б. Сиромятников прямо називав його останнім двірцевим переворотом [39]. Інші, навпаки, намагалися монополізувати декабристів. Провідником цієї групи став М. Покровський, пізніше його справу продовжила М. Нечкіна. Цікаво, що погляди М. Покровського на декабризм постійно еволюціонували. Так, у дореволюційних працях, дослідник відкидав його революційність, вважав, що декабристами рухав корисливий характер придушуваних самодержавством дворян, вбачав генетичний зв’язок декабристів з “верховниками”, які у 1730 р. за допомогою “Кондиції” намагалися обмежити владу Анни Іоаннівни. М. Покровський та К. Левін навіть оголосили П. Пестеля з його “Руською Правдою” не характерними для ідеології декабристів.

Напередодні 100-річчя повстання декабристів у Росії розгорнулася дискусія, чи варто відзначати цей ювілей. Старий

більшовик М. Ольмінський стверджував, що декабристи “поголовно були поміщиками-дворянами, включаючи князів та графів; окрім того, майже усі вони були офіцерами, аж до генералів”, які під час повстання зрадили солдатів, “і несвідома солдатська маса усяла своїми трупами площу, вулиці, замерзлу Неву” [40]. Ідею створення корпусу жандармів та III-го відділення, на його думку, Микола I почерпнув з “Руської Правди” П. Пестеля [41]. Особливо обурювало старого більшовика поєднання святкування ювілею декабристів з 20-річчям революції 1905 р. На захист декабристів виступили В. Віленський-Сибіряков, П. Крамаров, С. Міцкевич [42]. “З важких гармат” їх підтримав М. Покровський, хоча й вважав революцію 1905 р. “нашою” (пролетарською), а повстання декабристів “не нашим” (інтелігентським) [43]. В УСРР подібних дискусій не виникло.

Поглибленому вивченню декабристського руху в Україні у 1920-х рр. сприяла можливість активного використання архівних документів, які дедалі ширшим потоком вливалися у науковий обіг, збагативши декабристознавство новими фактичними матеріалами. О. Багалій-Татарінова писала з цього приводу: “Тільки тепер перед нами – істориками і України, і Росії поодмикалися різні секретні архівні фонди, порозчинялися воєнні архіви, що й дозволяють нам прочитати ці маловідомі сторінки нашого недавнього минулого” [44].

У 1920-ті рр. відбувалося становлення декабристознавчих центрів та наукових шкіл. Підтримуваний радянською владою М. Покровський зосередив увагу на протиріччях між Північним та Південним товариствами стосовно програмних положень та методів захоплення влади. Історик прийшов до висновку про чільне місце Південного товариства, заперечивши дореволюційну схему, в центрі якої перебували Північне товариство і повстання на Сенатській площі. У статті з нагоди 100-річчя повстання в “Правде” М. Покровський писав: “Безсумнівно, що Південне Товариство було більш серйозним, ніж Північне. У Петербурзі змова у справжньому розумінні цього слова склалася, можна сказати, перед самим виступом. Раніше була рихла організація без чіткого плану та певної мети, що жила випадковими чутками про те, що робилося на півдні... На півдні роками велася серйозна конспіративна робота... І, головне, на півдні був найбільший, по суті, єдиний ідеолог усього руху – Пестель” [45].

Ця стаття дала поштовх до штучного поділу декабристів на “революціонерів” на чолі з П. Пестелем та “лібералів”, а то й “ренегатів”. У результаті, послідовники школи М. Покровського у П. Пестелі та його команді (а особливо у членах Товариства об’єднаних слов’ян) вбачали попередників більшовиків, а в

конституційних монархістах Північного товариства – пращурів меншовизму. Щоправда, М. Дружинін та О. Пресняков (колишній кадет, який перейшов на більшовицькі позиції і став одним з провідних істориків-марксистів) вважали революційним і Північне товариство, але обачно в дискусію з М. Покровським не вступали.

За М. Покровським, трагедією декабризму було бажання зберегти соціальні устої порядку, змінивши його форму. Декабристів він вважав дворянськими інтелігентами, котрі мали революційну ідеологію, але на практиці дотримувалися військової ієрархії [46].

Дещо іншим був підхід Д. Багалія, який дійшов висновку про існування двох змов у двох товариствах – “в одному про озброєне криваве повстання, про тимчасовий уряд і демократичну республіку (на півдні), у другому – про безкровне, без гармат повстання і вибір депутатів по станах (на півночі)” [47]. М. Нечкіна теж вважала, що “декабристи не являють собою групи, спаяної однією революційною ідеологією. Одні з них тісно пов’язані з минулим дворянської Росії..., інші дивляться в майбутнє, їх організації – зразки наступних рухів” [48]. До тих, “хто дивився у майбутнє”, М. Нечкіна відносила лише членів Товариства об’єднаних слов’ян. М. Дружинін писав про три “класові потоки” в декабристському русі: буржуазно-поміщицьку програму Північного товариства, дрібнобуржуазну ідеологію П. Пестеля та радикально-демократичну течію (Товариство об’єднаних слов’ян).

М. Рожков, якого постійно звинувачували у немарксистському підході до історії, підтримував думку, що декабристи не складали єдиної течії. Виходячи з того, що російське дворянство не було однорідним класом, у ньому простежувалось декілька прошарків, історик вважав, що інтереси кожного такого прошарка були представлені в декабризмі. Він розділив “перших російських революціонерів” на 6 груп: 1) декабристи-аристократи (С. Трубецької); 2) декабристи-бюрократи (М. Тургенєв, М. Фонвізін, В. Штейнгель); 3) середнє дворянство (М. Муравйов); 4) проміжна група між середнім та дрібним дворянством (К. Рилєєв); 5) дрібне дворянство (О. Булатов); 6) обуржуазнене дворянство (П. Пестель) [49]. Такий поділ є суто умоглядним та схематичним. Нам незрозуміло, за якими критеріями П. Пестель був зарахований до буржуазії, адже був дворянином.

Важливим положенням концепції М. Покровського було те, що появу декабристського руху він пов’язував зі зростанням хлібних цін на світовому ринку. Кон’юнктура ринку вимагала ліквідації кріпосного права, яке гальмувало продуктивність праці, а, отже, знижувало прибутки південноросійських поміщиків від продажу збіжжя на Захід.

Проте, після закінчення “хлібної гарячки” 1816–1817 рр. інтереси поміщиків розійшлися з планами майбутніх декабристів. Про збіг дворянських настроїв і заяв декабристів писав О. Шибунін. Для представників школи М. Покровського декабристи були виразниками інтересів дворянства, тісно пов’язаного з правлячими колами.

Господарську ситуацію в Росії епохи декабристського руху вивчали російські історики Б. Греков та О. Пресняков, вихідець з Одеси, лєнінградець М. Рубінштейн, українець Д. Багалій. На їхніх працях значною мірою відбилася теорія М. Покровського про хлібний експорт як рушій декабризму.

З українських істориків концепції “торгового капіталу” дотримувався Д. Багалій. Ю. Оксман вніс до цієї схеми суттєві корективи, що стосувалися України. На його думку, М. Покровський не врахував відмінностей соціально-економічної кон’юнктури на півдні сучасної України від господарської ситуації у великоросійських губерніях. Звідси був зроблений висновок, що “процес буржуазного переродження військово-дворянських конспірантивних осередків на Київщині, Поділлі й Волині, в Одесі і в Кишиневі, цілком випав з його схеми, а загальна характеристика ідеологічних і тактичних непорозумінь “северян” і “южан” зависла в повітрі, і ніяк не впливала із ним же самим визначених загальноекономічних посилок” [50]. Ю. Оксман довів, що попит на південноросійське збіжжя на європейських ринках значно не впав після 1817 р. До того ж, економічну стабільність Одеси забезпечував статус порто-франко. Тому опозиційні настрої тут залишалися найсильнішими в імперії, а конституційний проєкт П. Пестеля враховував інтереси хлібної торгівлі.

М. Рубінштейн вважав, що надмірна концентрація уваги М. Покровського на впливі світового ринку на російський експорт не витримує критики, оскільки, “хлібні ціни протягом олександрівського царствування лишаються, за деяким винятком, стабільними, а в 20-і роки починають падати” [51]. Він же піддав сумніву правильність висновків М. Нечкіної про розклад кріпосницького господарства як одну з причин формування світогляду декабристів. Спроба дослідниці пояснити його “інтенсифікацією сільського господарства”, твердив М. Рубінштейн, не відповідає дійсності, оскільки система, приречена на загибель, навпаки “напружує всі наявні економічні сили, використовує всі доступні у рамках цієї економічної системи засоби”, щоб зберегти себе [52]. Ця боротьба загострюється, коли в ній народжуються соціальні елементи нового ладу, які руйнують старий лад і займають його місце.

Аналіз поглядів А. Сміта, Ж.-Б. Сея, як і економічного розвитку Росії, дозволили М. Рубінштейну констатувати, що суперечність полягала не в аграрному питанні, а в “площині промислово-торговельних відносин”, і була важливим джерелом формування декабристської ідеології. “У процесі господарської кризи й еволюції нових соціально-економічних відносин, в класі, що історично відживає, переважає процес внутрішнього розкладу і розпаду. У цьому процесі передові групи поступово відходять від своєї класової позиції і, підкоряючись історичному руху епохи, починають здійснювати програму нового прийдешнього класу” [53], – писав М. Рубінштейн.

В. Міяковський вважав, що “невміння стати в рівень з новими економічними умовами” змушувало поміщиків до інтенсифікації праці, з чим був пов’язаний кумедний епізод. Мати декабристів О. та Й. Поджіо відмовилася святкувати церковні свята, щоб змусити кріпаків працювати, замість того, щоб ходити до церкви [54].

У середині 1920-х рр. декабризм був повністю “приватизований” більшовиками і навіть включений до історії Комуністичної партії. Це, на нашу думку, було головним підсумком святкування 100-річного ювілею повстання декабристів в СРСР. Полемізуючи з емігрантами, М. Нечкіна доводила, що декабристів та більшовиків об’єднує революційність, яку втратили емігранти [55]. До написання робіт про декабристів нерідко долучалася партійна еліта СРСР. Так, відомі окремі статті та згадки про декабристів у працях Г. Зінов’єва, Ф. Раскольникова, К. Радека, Л. Рейснер та ін. Проте, урядовий погляд на декабристів ще не здобув остаточної перемоги.

4. Інша гілка декабристських “нащадків” (російська еміграція)

В інших умовах розвивалося декабристознавство в екзилі. Емігранти не мали змоги працювати з архівними документами і не завжди могли ознайомитися з опублікованими в СРСР матеріалами. Тому їх дослідження, як правило, носили загальний характер, були проникнуті прагненням з’ясувати місце декабристів в історії Росії.

Російська емігрантська громадськість від Парижа до Харбіна відгукнулася на 100-річний ювілей низкою публікацій, багато з яких належали професійним історикам та нащадкам декабристів. Їх лейтмотивом була боротьба проти “привласнення більшовиками світлого імені декабристів”, доведення, що не більшовики, а емігранти, прибічники Лютневої революції, є справжніми нащадками декабристів. Найгостріше це звучить у Д. Мережковського:

“... Жовтнем убивається Грудень-Березень; що Березень і Грудень єдине, – не посміють заперечувати найлютіші вороги обох, навіть сам Жовтень” [56]. М. Слонім вказував на нереалізацію декабристських ідеалів і те, що еміграція повинна завершити їх справу [57].

Щоправда, не всі вигнанці розділяли цю думку. М. Бердяєв вбачав у декабристах попередників більшовизму, хоча й вважав їх “кращою частиною російського дворянства”. Першу частину його думки поділяли монархісти та праві консерватори. Сучасні “викриття” декабризму як попередника більшовизму насправді мають давні корені у російських монархічних виданнях.

Російські історики-емігранти П. Мілюков, С. Мельгунов, О. Кізеветтер та ін. на противагу концепції М. Покровського створили власну концепцію руху декабристів. Вона увібрала в себе елементи як народницької концепції, основоположником якої був В. Семевський, так і ліберальної, найяскравішим представником котрої був О. Пипін. Для цієї групи дослідників декабристи – основоположники “тієї політичної свободи, яка була і до цих пір залишається нездійсненою мрією народолюбивої російської інтелігенції” [58]. П. Мілюков відводив декабристам почесне місце у ланцюзі поколінь російської інтелігенції – вони знаходяться посередині між Петром I та поколінням дослідника.

На думку П. Мілюкова та Д. Мережковського декабристи були ідейними нащадками Петра I. Цар-реформатор привніс нове європейське начало у російське життя насильницьким шляхом. Через сто років інтелігенти спробували здійснити широкі політичні та соціальні реформи, котрі мали зв’язати наслідки зовнішньої європеїзації з “органічним внутрішнім процесом розвитку Росії” [59]. Російські емігранти-демократи вбачали у декабристах попередників інтелігентів – декабристські ідеї перейшли з військового середовища в університетське, де розвивалися до Лютневої революції 1917 р.

Проти поділу декабристів на групи, котрі виражали станові інтереси, або в залежності від ставлення до форми правління, виступав С. Мельгунов, натомість говорив про їх “особливий психологічний тип”. Їх, на думку вченого, об’єднувало “щастя” жертвувати собою заради Росії та російського народу [60]. П. Мілюков теж вважав, що повстання не було розраховане на успіх, а більшість його учасників не прагнули до захоплення влади. О. Кізеветтер доводив, що декабристи “добровільно розбили своє життя та проміняли блискуче, сите та вільне існування, що чекало на них при старому порядку, – на шибеницю й сибірські копальні” [61].

В. Мякотін стверджував, що декабристів не можна вважати виразниками окремих класів – дворянства чи буржуазії. “Домагаючись знищення кріпосного права, прагнучи знищити самовладдя і створити в Росії політичну свободу, мрія – в особі найбільших своїх вождів – перетворити російське кріпосницьке суспільство у суспільство безстанове і створити для селянських мас якомога ширше та міцніше економічне забезпечення, намагаючись, нарешті, прищепити на російському ґрунті “повагу до людини загалом”, декабристи захищали не класовий інтерес дворянства чи буржуазії, а інтереси російського народу в цілому і, перш за все, його широких мас...”, – стверджував історик [62]. З ним погоджувався О. Кізоветтер: “... декабристи у злеті своєї політичної думки вийшли за межі станових та класових переконань” [63].

Російські історики-емігранти демократичного спрямування вважали, що реакційна політика самодержавства змусила декабристів вдатися до революційних дій. П. Мілюков вказував, що основним завданням декабристів було поступове виховання суспільства [144, с. 39]. Вони були “випадковими революціонерами”, революція для них була не метою, а методом, “причому доволі неприємним і небажаним” [64].

На думку М. Цетліна, декабристи були типовим явищем для свого часу. Він чи не першим спробував розглянути їхні погляди у контексті реформістських ідей першої половини XIX ст. Дослідник називав декабристами “пов’язане між собою спільними ідеями, спільним умонастроєм покоління початку століття, перше [виділено М. Цетліним] у російському житті вільнолюбне покоління” [65]. Історик навіть образно називав Олександра І “першим декабристом”.

Основними положеннями концепції російських емігрантів-демократів були ідея жертвності декабристів, ідея безкласовості руху, негативне ставлення декабристів до насильницьких методів, ідея російського націоналізму у їх програмних положеннях, а, отже, декабристи не були прабатьками більшовиків. Крім того, П. Мілюков вважав, що майже всі декабристи були республіканцями, навіть ті, які виступали за конституційну монархію – вони просто не бачили шляхів запровадження республіки.

В цілому, російська еміграція прихильно ставилася до декабристів, і публікації монархістів та чорносотенців потонули у потоці демократичної преси. За кордоном інколи виходили й короткі замітки радянських істориків, в той час як в СРСР роботи емігрантів критикувалися, нерідко без ознайомлення з їхнім змістом.

5. Вузлові питання у декабристознавстві 1920-х рр.

5.1. Витоки декабристської ідеології. Ранній декабризм

Першим у радянському декабристознавстві питання про зв'язки декабристів, зокрема П. Пестеля, з масонством М. Дружинін поставив [66]. В еміграції цю тему активно культивували правомонархісти, які вважали, що масонство лежало в основі усього декабристського руху. Зокрема, В. Іванов був переконаний, що декабристський міф створили інтелігенти-масони, завданням яких було зруйнувати Російську державу.

Питання про співвідношення ідеалізму та реалізму в декабристському світогляді поставив С. Мельгунов. Він рішуче заперечував тезу про відірваність декабристів від реального життя. Їх ідеалізм історик зводив до готовності на самопожертву, натомість заперечував оцінки В. Ключевського та Л. Толстого, мовляв, декабристи були іноземцями в Росії. У своїх свідченнях, листах та доповідних записках, твердив С. Мельгунов, декабристи дали “надзвичайно яскраву і повну характеристику соціального побуту та політичного устрою сучасної їм Росії” [67], якою потім користувався Микола І для здійснення косметичних реформ. П. Мілюков наголошував, що декабризм був “місцевим російським рухом” [68].

У досліджуваній період історики поверхово розглядали ранні декабристські організації і майже не досліджували їх діяльність в Україні. Серед декабристознавців не було єдності щодо назви першої декабристської організації. М. Нечкіна та М. Дружинін називали її “Товариством істинних і вірних синів вітчизни”, зазначаючи, що тільки деякі члени називали її “Союзом порятунку” [69]. П. Парадизов, навпаки, категорично заявляв, що “Союз порятунку був першою таємною організацією”, а в примітках пояснював: “Пестель називає його “Товариством істинних і вірних синів вітчизни” [70]. Сьогодні ця думка видається більш правильною.

Щодо Союзу благоденства, то радянські історики підтримували думку М. Покровського, що це товариство існувало відкрито і не ставило революційних цілей. Емігрант П. Мілюков був переконаний, що в діяльності Союзу порятунку та частково Союзу благоденства “політичні цілі відходили на другий план, порівняно з філантропічними і суспільними у широкому розумінні” [71]. Для дослідження Союзу благоденства багато зробив С. Чернов. Він дотримувався думки, що провідники організації (М. Тургенєв, М. Фонвізін, М. Муравйов) мали на меті позбутися як “правих” (М. Комаров), так і радикалів (М. Орлов, П. Пестель). Щоправда, мав рацію Є. Сказін, зауваживши, що “праве” крило теж було задоволене

саморозпуском. П. Парадизов вважав, що Союз благоденства “як стара, по суті не революційна організація, розвалилася від власного безсилля” [72]. Нам імпонує позиція О. Преснякова, котрий доводив, що оновлений Союз благоденства продовжував існувати після Московського з'їзду 1821 р.

В. Базилевич звернув увагу на діяльність його Тульчинської управи. Історик показав, як у цьому українському містечку офіцери штабу 2-ої армії разом з офіцерами, що приїздили до Тульчина у службових справах, утворили військове товариство, багато учасників якого згодом вступили до Союзу благоденства. Декабристознавець підкреслював вплив на “тульчинських політиків” революційного та національного руху в Європі, розглянув візит І. Якушкіна до Тульчина наприкінці 1820 р., де той провів нараду з місцевими діячами Союзу благоденства, на якій було вирішено послати делегацію до Москви на з'їзд у справі реорганізації товариства [73].

Ліквідацію Тульчинської управи дослідив І. Троцький, залучивши архівні матеріали та переписку генерал-ад'ютанта О. Чернишова, папери М. Шільдера, О. Бошняка, А. Майбороди, матеріали допитів І. Бурцова та М. Лорера. Вченому вдалося показати боротьбу двох угруповань в управі: поміркованого (І. Бурцов, М. Комаров) та радикального на чолі з П. Пестелем [74].

Ставлення радянських декабристознавців до Московського з'їзду Союзу благоденства у 1821 р. досить повно сформулював П. Парадизов. На його думку, він “знаменує собою нову віху в історії так званого громадського руху першої чверті ХІХ ст. Він був тією забороненою лінією, яку не сміли, не ризикували перейти... ліберали. Саме з цього моменту таємні товариства майбутніх декабристів стають дійсно страшними для самодержавства” [75]. Російські історики в екзилі теж розглядали Московський з'їзд як переломний, але вважали, що влада своєю реакційною політикою штовхнула декабристів на шлях революції.

Доволі плідно досліджувалися програмні документи декабристів. Це одна з найкраще розроблених тем у декабристознавстві 1920 – першої половини 1930-х рр. Історики високо оцінювали аграрний проект П. Пестеля. М. Покровський доводив, що декабрист бажав націоналізувати усю землю, але існуючі умови не дозволили висувати подібні ідеї. Цю думку певний час підтримувала М. Нечкіна. Особливо імпонує думка В. Мякотіна, який вважав, що П. Пестель обрав серединний шлях у розв'язанні аграрного питання між повним пануванням приватної власності, що вело до пролетаризації народних мас, та повною її ліквідацією,

наслідком чого було придушення приватної ініціативи та підприємництва [76].

У 1920-х рр. постало питання про федералістичні ідеї декабристів. В СРСР його ставив український архівіст М. Рубач. Найбільшого розвитку ця тема набула у роботах П. Мілюкова. Федералізм декабристів він зводив до “регіоналізму”, тобто до меж повноважень місцевого самоврядування. Остання ідея знайшла втілення як у проекті федераліста М. Муравйова, так і у “єдиносуделімца” П. Пестеля [77].

5.2. Пізній декабризм. Повстання Чернігівського полку

Особливу увагу радянські декабристознавці приділяли Товариству об'єднаних слов'ян. Докладніше їхні думки розглянемо в одному з наступних підрозділів, присвяченому концепції українського декабризму. Тут варто зазначити, що серед дослідників не було єдності щодо Товариства першої згоди та Товариства друзів природи, заснованих братами Борисовими, з яких згодом утворилося Товариство об'єднаних слов'ян. Так, Д. Багалій вважав, що перше таємне товариство братів Борисових існувало з 1817 р., а на думку М. Нечкіної – з 1818 р. [78]. Розглянувши програмні завдання цих товариств, М. Нечкіна прийшла до не зовсім обґрунтованого висновку, що Товариство друзів природи за зовнішніми формами масонської символіки приховувало мету встановити республіку. Вона, як і Г. Чулков, підкреслювала масонське походження Товариства об'єднаних слов'ян [79].

Значну увагу приділяли вчені й тактиці декабристських організацій. Так, на думку В. Базилевича, “південці” вважали за можливе “вчинити переворот самою військовою силою, без участі народних мас і, навіть, не виявляючи своїх планів широким колам офіцера і солдатів. Їм здавалося, що досить буде наказати, й підручні, не підготовлені заздалегідь, тільки через дисципліну, підуть за ними здобувати волю”. В той же час члени Товариства об'єднаних слов'ян вважали за потрібне “спертися на широкі народні верстви” [80].

У центрі уваги дослідників 1920-х – першої половини 1930-х рр. перебувало повстання Чернігівського полку. Проте, серед них не було єдності в загальній оцінці цього виступу. Так, М. Покровський та О. Пресняков розглядали його як “справжнє” повстання (на відміну від повстання в Петербурзі) [81]. Л. Добровольський трактував боротьбу чернігівців як “революційний виступ”. П. Парадизов так і не зумів визначити, повстання це чи заколот, вживаючи обидва терміни [82].

Більшість дослідників сумнівалися, чи мали декабристи-південці розроблений план виступу. Дисонансом пролунала думка Д. Мережковського, який стверджував, що С. Муравйов-Апостол, “ведучи військо вперед, чим далі, тим все більше втрачав план” [83]. П. Парадизов тільки констатував, що на Півдні розроблявся план великого повстання, але припускав, що він залишився незавершеним [84]. В. Базилевич, якому належить перша після революції спроба детального аналізу повстання Чернігівського полку, вважав, що напередодні повстання південці “намагалися виробити нові плани” [85].

У середині 1920-х рр. з’явилася думка про особливу роль членів Товариства об’єднаних слов’ян у повстанні Чернігівського полку. Вперше її висловила М. Нечкіна, яка констатувала внутрішню боротьбу “слов’ян” та С. Муравйова-Апостола [86]. Українські декабристознавці розвинули її положення. Зокрема, О. Рябінін-Склярєвський вважав, що “повстання Чернігівського полку підтримували не командири Південної Таємної Громади, а натхненні ентузіасти, що їх І.І. Горбачевський зараховує до Громади Об’єднаних Слов’ян, певніше вся група вільнодумців-чернігівців-офіцерів, підтриманих близькою до них салдатською масою” [87]. Він помилково стверджував, що солдатська маса Чернігівського полку була готовою до повстання і діяла свідомо під час нього, а С. Муравйова-Апостола звинувачував у прагненні здійснити двірцевий переворот.

Ці дослідники занадто довіряли “Запискам І. Горбачевського”, автор яких не був учасником повстання. Акцентувавши увагу на ролі А. Кузьміна, М. Щепилли, І. Сухинова та В. Соловйова у повстанні, вони перетворили їх з помічників С. Муравйова-Апостола на фактичних керівників повстання. Проте, думку М. Нечкіної, що, звільнивши С. Муравйова-Апостола з-під арешту, члени Товариства об’єднаних слов’ян поставили його перед неминучою необхідністю почати повстання, розділяли не всі історики. М. Дружинін, наприклад, писав, що “звільнений Муравйов став на чолі роти й пішов у місто Васильків на з’єднання з іншими частинами Чернігівського полку” [88]. В. Базилевич дотримувався думки, що ідея підняти повстання належала С. Муравйову-Апостолу і виникла ще до приїзду в Триліси [89]. С. Мельгунов писав, що керівник Васильківської управи мав утримувати “слов’ян” від непередчасного повстання [90].

Головним ініціатором і керівником повстання Чернігівського полку Л. Добровольський вважав С. Муравйова-Апостола. Здійснивши науковий аналіз “Записок І. Горбачевського”, історик

дійшов висновку, що автор подав досить суб'єктивний опис подій 20-х рр. XIX ст., хоча повідомлення про Товариство об'єднаних слов'ян і повстання Чернігівського полку заслуговують на особливу увагу дослідників руху “споборників святої волі” [91].

Багато радянських істориків не поділяло думку емігрантів про жертвовність декабристів і доводило можливість їхньої перемоги. Однією з головних причин поразки повстання на Півдні В. Базилевич називав помилки його керівників. Так, замість того, щоб вдатися до активних дій, “чернігівські офіцери у Василькові даремно чекали Муравйова, занепокоєні тим, що немає відомостей, щоб розпочати повстання”. Не всі вони серйозно поставилися до своїх відповідальних доручень. Так, розжалуваного у солдати полковника Ф. Башмакова та капітана О. Фурмана, “що Муравйов вирядив їх до “З'єднаних слов'ян” у 8 артилерійську бригаду та 8 піший дивізіон, по дорозі було заарештовано за столом, як грали вони в карти і дуже п'яних” [92].

На думку В. Романовського, причини поразки декабристів були обумовлені не випадковими чинниками, а “лежали у самій суті історичного розвитку тодішньої Росії” [93]. Історик наголошував, що ідеї, які сповідували декабристи, виникли зарано для Росії років на 30–40, оскільки в суспільстві ще не були сформовані потрібні сили, зокрема, відсутні були “класи громадські, промислові і торгівельні”, а ліберальні ідеї ще не спиралися на свідомі класи. Вчений констатував, що ідеї декабристів були тільки зорею вільної Росії, їх програми могли бути реалізовані значно пізніше. “Дарма, що це були люди передові, прогресивні люди, насамперед, чесноі шляхетної душі – їхні зусилля вже ходом історії приречені були на невдачу”, а самі декабристи були й лишилися “дуже ранніми попередниками дуже повільної весни” [94].

5.3. Біографії декабристів

Деякі цінні відомості про декабристський рух містять поширені у 1920-х рр. наукові та науково-популярні біографії окремих декабристів. Офіційна історіографія вибудувала схему, за якою лідери декабристів розійшлися зі своїм середовищем, були вільнодумцями, мріяли про звільнення селян та ненавиділи самодержавну владу. І влада платила їм тим же – переслідувала, заважала службовому росту, і зрештою арештувала та покарала. Ці ідеї простежуються у науково-популярних працях російських авторів С. Іваницького, Ю. Конарського, Г. Чулкова, С. Береснева, М. Клевенського, М. Меркелова та ін. Більш науковий підхід продемонстрував український історик Л. Добровольський, створивши галерею біографічних портретів керівників повстання

Чернігівського полку: С. та М. Муравйових-Апостолів, М. Бестужева-Рюміна, М. Щепилли, А. Кузьміна, І. Сухинова та В. Соловійова [95].

Найбільше робіт було присвячено П. Пестелю. М. Покровський вважав його “далеким попередником найбільшого практика-революціонера наших днів” В. Леніна, “монтаньяром у полковницькому мундирі”, прибічником “дрібнобуржуазної” революції [96]. Єдине звинувачення, що висували більшовицькі історики П. Пестелю був шовінізм, створення постулату про єдину і неподільну Росію, а у 1927 р. М. Нечкіна навіть виступила з доповіддю “Антисемітизм П.І. Пестеля” [97].

Інше бачення особи П. Пестеля дав С. Чернов, який виходив зі здебільшого негативних оцінок керівника Південного товариства, даних його сучасниками. В основі дослідження – “особиста драма Пестеля”. Перш за все, С. Чернов спробував провести паралель між П. Пестелем та його батьком – генерал-губерантором Сибіру. Він стверджував, що у поглядах батька та сина було чимало спільного, що між ними існував духовний зв’язок. І що “революційність” думок і вчинків П. Пестеля пояснювалася особистою образою на імператора Олександра І, який несправедливо відправив у відставку його батька.

С. Чернов вважав також, що до 1825 р. ця образа зникла. П. Пестель утвердився на посаді командира полку і став переходити “з ролі безвідповідального залаштункового критика-опозиціонера на роль дуже видного відповідального працівника”. Усі ці зміни, разом з наполегливими релігійними закликами батьків, призвели до того, що у 1825 р. П. Пестель відмовився від своїх революційних планів. До нового монарха він не відчував ненависті, тому “розкався” на слідстві і навіть спробував запропонувати Миколі І свою допомогу [98].

Російська емігрантська історіографія не виробила єдиного погляду на особу П. Пестеля. М. Бердяєв майже солідаризувався з М. Покровським. Він вважав П. Пестеля “першим російським соціалістом” (хоча й адептом аграрного соціалізму), адже “у ньому проявилася уже та воля до влади та насильства, яка у ХХ столітті проявилася у комуністів” [99]. С. Мельгунов, навпаки, доводив, що керівник Південного товариства був противником революції, але після реставрації Бурбонів у Франції переконався у її користі [100]. П. Струве вважав, що М. Муравйов та П. Пестель були носіями різних типів світогляду. Якщо перший з них виражав імперську ідеологію, то керівник Південного товариства уособлював націонал-централістську ідею, яку дослідник назвав “руською” (на противагу “російській” ідеї М. Муравйова) [101].

В. Мякотін звернув увагу на національне питання у поглядах П. Пестеля. Визнаючи існування “права народності” – права окремих народів на суверенне існування, лідер Південного товариства поширював його лише на ті народи, які мали досвід державності. Решта народів мали відмовитися від “права народності” й визнати “право благозручності” – входження у державу, створену потужнішим народом, щоб слабкі народи не були використані ворожими сусідами [102].

Суперечливим у тогочасній історіографії поставав образ С. Муравйова-Апостола. Представники школи М. Покровського і деякі українські історики закидали йому нерішучість, протиставляючи П. Пестелю. Д. Мережковський підкреслював прірву, що утворили між керівником Васильківської управи та атеїстами П. Пестелем і К. Рилєєвим, релігійні протиріччя. С. Мельгунов вважав, що “вихованець ідеалістичного пуританського якобінізму”, С. Муравйов-Апостол, втілював заповіді французької революції в ідеалі християнської свободи [103]. Л. Добровольський, навпаки, зазначав, що він прийняв “Руську Правду” П. Пестеля і був прихильником республіканського устрою. “Діяльний агітатор, борець, не без домішки романтики, за ідеали кращого майбутнього, С.І. Муравйов-Апостол разом з тим розумів значення взятого на себе завдання”, – резюмував учений.

Менше уваги приділялося іншим декабристам, особливо тим, що не сповідували революційних ідей. Л. Добровольський зобразив М. Муравйова-Апостола класичним провінційним дворянином з гарною освітою, який сам ніколи б не вступив до якогось товариства – “це було не для нього”, але піддався запальному потягу брата, і тому був у курсі всіх справ, хоча багато чого не схвалював і, радше, “був гальмом повстання”. Відданість змусила його бути поруч з братом, хоча після невдалого виступу він розкався. Така думка частково пояснює бездіяльність М. Муравйова-Апостола під час арешту в Трилісах та у ході самого повстання.

В. Базилевичу належить перша спроба біографії О. Юшневського. Він намагався змалювати все життя і діяльність декабриста, але, за його ж власними словами, приділив “більше уваги зовнішній, ніж внутрішній характеристиці декабриста”. В. Базилевич відзначив, що рід Юшневських походить з Галичини. На думку історика, О. Юшневський був одноступнем П. Пестеля, однак, розуміючи несприятливі обставини для втілення в життя мрій “апостолів свободи”, передчасність повстання, наприкінці 1825 р. він відійшов від активної роботи у таємній організації. В. Базилевич навів свідчення П. Пестеля про діяльність О. Юшневського: “весь час свого

перебування в Союзі знаходився у цілковитій бездіяльності, жодного члена сам не прийняв і нічого для товариства ніколи не зробив. З усієї його поведінки видно було, що він сам не був радий знаходитися в товаристві". Учений бачив у цих словах не лише незадоволення діями О. Юшневського, але й бажання полегшити його долю [104].

Ю. Оксман вперше використав документи архіву Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора для дослідження декабристського руху, зокрема, "Дело по донесению Херсонского губернатора об отыскании поручика Сухинова (он же Емельянов)". Учений відновив не лише сам момент затримання І. Сухинова, але й попередній розшук єдиного з утікачів – організатора збройного повстання [105]. Цінність цієї розвідки полягає ще й у тому, що вона містить біографічну довідку про І. Сухинова. Детально досліджений механізм його пошуку й арешту, слідство над братами декабриста, Степаном і Василем, які допомагали йому отримати паспорт. Важливою особливістю праці Ю. Оксмана є співставлення нововиявлених архівних даних з наявними в історіографії судженнями та висновками, зокрема, свідченнями декабристів І. Горбачевського та В. Соловйова.

Російські історики активно вивчали життя та діяльність донощиків, нерідко, за аналогією з пізнішою епохою, називаючи їх провокаторами. Так, І. Троцький написав монографію про життя І. Шервуда.

О. Багалій-Татарінова поставила питання про діяльність таємної агентури царизму напередодні, в ході і після повстання Чернігівського полку. Їй належить досить глибокий аналіз діяльності армійського таємного агента В. Сотникова з догляду за громадськими настроями Києва, перлюстрації, організації обшуків та арештів.

5.4. Змовники – влада – суспільство

До ювілею побачили світ багато робіт про суспільство часів декабристів, про ставлення різних його верств до повстання. У 1920-х рр. радянські декабристознавці розпочали дослідження важливої теми "солдати у декабристському русі", яка включала солдатські настрої як причину радикалізації декабристської тактики, агітаційну роботу "апостолів свободи" серед солдатів та військових поселенців, долі солдат-декабристів. Ці питання знайшли відображення у роботах українців Л. Добровольського, О. Багалій-Татарінової, В. Базилевича, росіян С. Чернова, С. Гессена, Г. Габаєва, М. Одинцової. Більшість вчених побіжно згадували про участь солдатів у повстанні декабристів і зовсім не говорили про їхню долю

після його поразки. Це пояснюється незначною кількістю джерел. Про участь солдатів у виступах декабристи писали дуже скупі. О.Багалій-Татарінова розглянула окремі випадки агітації серед солдатів [106]. Л.Добровольський вважав, що солдатам не приділяли належної уваги тому, що серед них не було яскравих особистостей.

С. Чернов висунув тезу, що після “Семенівської історії” у 1821–1823 рр. між урядом та декабристами розгорнулася “боротьба за вплив на армію”. Історик проаналізував один з епізодів цієї боротьби – справу командира Лубенського гусарського полку П. Граббе. Крок за кроком простежуючи успішну кар’єру полковника та його все зростаючу роль у Союзі благоденства, С.Чернов показав, як в умовах урядового наступу на осіб, запідозрених у належності до таємних товариств, П. Граббе зазнавав утисків, що завершилися у березні 1822 р. відстороненням від командування та висилкою у Ярославль під нагляд поліції. На прикладі особистої катастрофи одного з видних діячів Союзу благоденства історик підтвердив свої спостереження, що уряд у боротьбі за вплив на армію у 1821–1823 рр. здійснив чистку командного складу, в результаті якої багато членів таємного товариства, що обіймали високі командні посади (М. Орлов, М. Фонвізін, П. Граббе) були відправлені у відставку. Проте, висновок С. Чернова, що “поразка Граббе у 1822 році була поразкою його товариства й підготувала великий розгром 1825–1826 рр.” [107], видається нам перебільшеним.

Нерідко дослідники безпідставно вбачали в окремих епізодах солдатського побуту революційні іскри, не враховуючи, що невдоволення солдатів було спрямоване не так проти уряду, як проти командирів. Звичайно, серед солдатської маси були солдати із значно вищим рівнем свідомості, зокрема, колишні семенівці, які, будучи ображеними на Олександра I, виступали провідниками думок С. Муравйова-Апостола. Але про більш радикальні настрої, як це робила М. Одинцова, мови вести не можна.

Л. Добровольський приділив увагу такому малорозробленому питанню, як відправлення на заслання солдат, що брали участь у повстанні Чернігівського полку. Український історик детально описав маршрут, яким повинні були пройти солдати, вказуючи кількість зупинок, відстань між ними, їх назви, строки переходу, а також умови, в яких перебували заарештовані – “були вони хоч і суворі, але не занадто” [108]. Незважаючи на певну кількість досліджень з теми “декабристи-солдати”, вона була лише поставлена і чекає на свого дослідника й дотепер.

У 1920-х рр. виникла проблема “декабристи і народ”. С. Мельгунов вважав, що декабристи боялися не народу, а “черні”, тобто натовпу, масового руху та демагогії. В. Базилевич показав ставлення населення Києва до декабристського руху, прослідкувавши долю розкиданих примірників “Православного катехізиса”. Так, робітники суконної фабрики передали його доглядачеві фабрики, а той – у поліцію. Міщанин С. Горбиковський ознайомився з текстом і “поклав за образи, думаючи, що це має бути молитва” [109]. Історик доводив, що пересічне населення залишилося байдужим до подій грудня 1825 – січня 1826 рр. Населення тих районів, де відбувалися події повстання не тільки не підтримало заколот, а, навпаки, висунуло владі претензії за збитки, які завдали повсталі солдати [110].

Д. Багалій відзначив, що селяни брали “деяку” участь у повстанні Чернігівського піхотного полку, “як салдатська, цебто та ж сама селянська маса; з другого боку вони, як вже чиста селянська маса в деякій мірі співчували цьому повстанню” [111]. Описуючи поїздки М. Бестужева-Рюміна, В. Базилевич звернув увагу на цікавий факт. Під час його перебування у Г. Олізара “слуга Олізарів, діставши в лице, мусів оддати свій новий кожух. Так само й сільського старосту, почастувавши кийком по спині, Бестужев примусив дати йому сані й пару коней, що ними він і поїхав далі”. Це свідчить про те, що ставлячи за мету ліквідувати кріпацтво і стани, деякі декабристи не позбулися кріпосницьких звичок.

Селянські хвилювання 1826 р. як наслідок повстання декабристів розглядали В. Ганцова-Берникова, М. Балабанов, Є. Коц, І. Ігнатович. Л. Добровольський досліджував питання про вплив подій першої чверті XIX ст. на населення України. Аналізуючи народні пісні того часу, дослідник твердив, що повстання 1825–1826 рр. не залишило помітних слідів у народній пам’яті.

Діяльність декабристів як поміщиків-кріпосників не користувалася популярністю радянських істориків. До цього питання зверталися Б. Греков, Є. Щепкіна та харківський історик А. Козаченко, який дослідив господарювання С. Волконського. Згодом цей аспект взагалі випав з поля зору декабристознавців.

6. Дискусія про “український декабризм” та її наслідки

Наприкінці 1920-х рр. М. Покровський розпочав наступ на своїх опонентів. У 1929 р. він піддав нищівній критиці М. Дружиніна, а потім намагався перешкодити захисту його дисертації, присвяченої

М. Муравйову. Під час дискусії М. Нечкіна заявила, що тут проходить лінія класової боротьби. Проте, дисертація М. Дружиніна була оголошена “захищеною, хоча й не марксистською” [112]. Іншим супротивником М. Покровського були українські декабристознавці, які розробили концепцію українського декабризму.

Українське декабристознавство, що народилося після приходу до влади більшовиків, одразу досить гучно заявило про себе. Більшість українських декабристознавців, як і їх російські колеги, вбачала у декабристах інтелігентів та підтримувала поширений тоді поділ декабристів на “лівих” – прихильників республіканського ладу й соціальних реформ, та “правих”, чиім ідеалом була конституційна монархія, тобто поділ влади між троном та дворянством [113].

Основні суперечки між українськими та російськими декабристознавцями 1920-х рр. велися навколо питання про т. зв. “український декабризм”. В цілому, концепція українського декабризму зводилася до визнання впливу українських традицій, історії та культури на формування світогляду багатьох членів таємних товариств, що діяли в Україні, а також впливу декабристських ідей на погляди діячів українського національно-визвольного руху: Т. Шевченка, членів Кирило-Мефодіївського товариства, М. Драгоманова, автономістів-федералістів. Її підтримували історики та громадські діячі, кожен з яких привносив щось нове. В історіографії 1920-х рр. існувало два підходи до концепції українського декабризму, що збігалися з провідними напрямками в українській історичній науці: 1) державницький (С. Єфремов, Д. Дорошенко, І. Лисяк-Рудницький); 2) марксистський (О. Гермайзе, Ю. Оксман, М. Яворський).

Історики-марксисты при вивченні декабристського руху спиралися на праці теоретиків марксизму. Причому, ленінська періодизація визвольного руху в Росії не зводилася в абсолют. Зокрема, О. Гермайзе керувався теорією “непродукційних класів” економіста С. Солнцева, а М. Яворський спирався на власну періодизацію історії України. В українському екзилі І. Лисяк-Рудницький поділив т. зв. “українське століття” на такі епохи: 1) шляхетська (кінець XVIII ст. – 40-ві рр. XIX ст.); 2) народницька (40–80-ті рр. XIX ст.); 3) модерністична (1890-ті рр. – 1914 р.). Першу епоху, на думку І. Лисяка-Рудницького, характеризувала перевага дворянства козацького походження на Лівобережній Україні та польсько-українського шляхетства на Правобережній Україні. Незважаючи на прийняття цією верствою російської чи польської державно-політичної ідеології, в її надрах продовжував жевріти український “територіальний патріотизм” і певні автономістичні

прагнення [114]. Цей поділ був дуже близьким до ленінської періодизації.

Першим звернув увагу на безперервність розвитку федеративно-демократичного руху в Україні М. Драгоманов. Звертаючись до видавця “Колокола”, він писав: “Ідеї Костомаровського гуртка, безперечно, становлять ланку, що з’єднує прагнення Товариства об’єднаних слов’ян, яке виникло в Київській губернії у 1823–25 рр., з принципами “українофілів” і “хлопоманів” 60-х років та українських федералістів-соціалістів нашого часу” [115]. Щоправда, М. Драгоманову були невідомі програмні документи Товариства об’єднаних слов’ян.

Ще у 1917 р. Д. Донцов писав, що рух декабристів в Україні “набрав яскраво зазначеного національного українського характеру, і його мета була та сама, яку вже багато українських поколінь даремно намагалися досягти: політична незалежність їхньої Держави” [116]. У 1925 р. видатний український історик М. Грушевський поставив питання: “українські декабристи чи декабристи на Україні?” [117], але сам участі у цій дискусії не брав. Концепцію українського декабризму розробили академік ВУАН С. Єфремов та професор О. Гермайзе. У її контексті написані праці Д. Багалія, В. Базилевича, Л. Добровольського, В. Міяковського, П. Филиповича, М. Яворського та ін.

Одним з перших, хто поставив питання про місце декабристів в історії України, намагаючись пов’язати декабризм з попередніми та наступними українськими опозиційними рухами, був С. Єфремов. Він висунув гіпотезу про спадковість українського федералізму XIX ст. у ланцюзі: масонська ложа “Об’єднані слов’яни” – Товариство об’єднаних слов’ян – Кирило-Мефодіївське товариство. О. Гермайзе вважав нащадками декабристів кирило-мефодіївців і М. Драгоманова [118]. І. Борщак включав декабристів у схему українського національного руху XIX ст. [119].

Д. Багалій та В. Міяковський простежили вплив декабристських ідей на освічені верстви українського суспільства. Перший, зокрема, зазначав, що в 1820–1825 рр. в Харківському університеті “панував дух біблійських товариств”. Ті ліберальні, радикальні й навіть революційні думки, які захопили дітей дворян – офіцерську молодь, з’явилися і серед поміщицьких дітей, котрі навчалися в Харківському університеті. Заборонена література була розповсюджена серед студентів і офіцерів, “вона переходила від однієї до другої персоні; вона була знайдена у поручика Ландсберга, а той пояснив, що одержав її від студентів Харківського університету” [120]. У справі фігурують також студент В. Розаліон-Сошальський, вільний слухач з

Києва П. Балабуха [121]. Все це свідчило про значний інтерес студентства до політичної ситуації в країні, повсякденних потреб народу.

Проблеми взаємовпливу поетів-декабристів і представників т. зв. “української школи” в польській літературі (М. Гославський, С. Гошинський, Т. Падура, С. Вітвицький) поставив М. Мочульський [122]. Засновники концепції українського декабризму звернули увагу на постать Т. Падури, котрий на одному із спільних засідань керівників Васильківської управи та представників Польського патріотичного товариства заявив себе представником від українського народу. Його діяльність найповніше дослідив житомирський історик В. Гнатюк. “З деякою обережністю, – писав дослідник, – ми припускаємо, що Падура міг брати участь в нараді між декабристами в Житомирі”, на якій і виголосив свою знамениту промову про права українського народу, але категорично відкидав думку про літературний та ідеологічний вплив Т. Падури на творчість К. Рилєєва [123].

Вчений вважав Т. Падуру “типовим українським регіоналістом польської орієнтації”, який у процесі розвитку громадської думки на Правобережжі був “певним етапом на шляху до хлопоманів і Антоновича” [124]. Поет зблизився з декабристами після написання вірша “Рухавка”, в якому головними ворогами українців і поляків виступають росіяни. Це, на думку В. Гнатюка, не могло сподобатися декабристам, а потім “од своїх шовіністичних поглядів “Рухавки” Падура відмовився” і переробив вірш, зробивши головним ворогом бусурманів [125].

Важливою складовою концепції українського декабризму був ідейний зв'язок між декабристами та Т. Шевченком. Це питання знайшло розв'язання у роботах І. Айзенштока, О. Дорошкевича, Є. Шабліовського. Статтю “Шевченко й декабристи” підготував М. Слабченко, але вона не була опублікована [126]. Детальну препарацію проблеми “Шевченко і декабристи” здійснив відомий літературознавець і поет-неокласик П. Филипович. Він довів значний вплив на поета особистого знайомства з декабристами та їхніх творів (особливо К. Рилєєва), висловив припущення, що деякі твори Великого Кобзаря (“Неофіти”, “Юродивий”) містять декабристські мотиви [127].

Декабристознавчі студії українських дослідників тісно пов'язані з масонством, у якому С. Єфремов вбачав витoki декабризму. Російські історики на той час користувалися настановою М. Покровського досліджувати лише революційні організації, і проблема масонства ними майже не ставилася. Масонські ложі в

Україні, на думку, С. Єфремова, виявляли тенденцію “перетворитися на українське [виділено С. Єфремовим] масонство і служити завданням українського громадського руху”, а найближчими до українства були полтавська ложа “Любов до істини” та київська “Об’єднані слов’яни” [128]. Його підтримав Д. Дорошенко, стверджуючи, що масонські ложі, які виникали в Україні, були за своїм походженням і суттю виключно російськими або польськими, але масонство “мимоволі приймало на себе впливи місцевого українського ґрунту, мусіло рахуватися з українськими особливостями і врешті висувати на порядок дня національну проблему”. Очевидно, мав рацію І. Рибаків, вважаючи, що С. Єфремову не вдалося добре аргументувати цю думку через відсутність матеріалів [129].

Організаційний зв’язок між ложею “Об’єднані слов’яни” та Товариством об’єднаних слов’ян визнавав С. Єфремов, а характерна назва й деяка схожість у програмах організацій дозволила йому припустити певну ідеологічну спадковість двох організацій [130]. С. Єфремов вказував, що в програмних документах Товариства об’єднаних слов’ян українці не згадуються як окремий слов’янський народ, але зазначав, що вплив “місцевого ґрунту” виявляється поки що в загальнослов’янській і федералістичній ідеях. Лідери “слов’ян” П. Борисов, Я. Драгоманов, І. Горбачевський “мали вже й зерно національної української свідомості”. З інтересу до слов’янства, з федералізму почалася українська ідея, яка вже виникла в часи декабристів, як і думки про долю України і патріотичні спомини з минулого [131].

“Українською віткою декабристського руху” називав Товариство об’єднаних слов’ян І. Лисяк-Рудницький і вважав, що його члени потрапили “під команду російських “якобінців” типу Пестеля”, а тому “загинули, не принісши тривалої користі вітчизні. Це був показник на майбутнє. Упродовж усього ХІХ ст. обезкровлення України, через русифікацію її еліти, відбувається не тільки на правому крилі, службою в царській бюрократії, але й на лівому крилі, участю у революційних організаціях загальноімперського масштабу” [132].

Виняткову роль у розвитку української ідеї С. Єфремов відводив Малоросійському товариству В. Лукашевича, яке, на його думку, було “досить численне і мало зносили як з російськими, так і з польськими політичними організаціями”. Його лідер, колишній член масонської ложі “Об’єднаних слов’ян” В. Лукашевич був “живою ниткою”, що пов’язувала київські опозиційні кола з їхніми однодумцями на Лівобережжі, з полтавською ложею “Любові до істини”, активними членами якої були І. Котляревський, В. Кочубей,

В. Тарновський, “та з гуртком автономістів, що купчився навколо відомого князя” М. Репніна [133].

С. Єфремов, як і багато його сучасників, вважав, що провідне значення в декабристському русі відігравали саме організації, що діяли в Україні. Північне товариство, на його думку, виключно “панська організація”, натомість Південне, “вже торкнулося було справжньої землі та її потреб, хоча й не скинуло з себе чисто дворянських традицій яacobинського централізму та великопанського аристократизму колишніх гвардійців” [134].

На думку С. Єфремова, в Україні точилася боротьба між федералістичними елементами, осередком яких було Товариство об’єднаних слов’ян, і централістськими, які гуртувалися в Південному товаристві. Він доводив, що об’єднання двох товариств було “сущим нещастям” для розвитку федеративної, а в подальшому і української національної ідей. Централізм затяг федералістичні елементи в Україні “в ту фантастичну, мало підготовану гру, що кінчилась не тільки повним розгромом таємних товариств, але й паузою в громадському розвитку” [135].

Марксистське бачення українського декабризму дав О. Гермайзе. Проблема соціальної природи декабристів, на його думку, зводилася “до проблеми непродуційних класів” [136]. Підтримуючи концепцію російського економіста С. Солнцева, вчений вважав, що невиробничі класи пов’язані з верствами виробничого населення, і можуть тяжити до класових інтересів тієї чи іншої виробничої верстви. Ось чому, в політичних концепціях декабристів не могли не відбитися класові інтереси дворянства і прагнення молоді російської буржуазії. Історик використав думку М. Покровського, що декабристи були інтелігентами, відірваними від інтересів поміщиків. “Соціологічно правильно буде, – зазначав він, – як ми декабристів будемо трактувати, як інтелігенцію, що її суспільна генеалогія була дворянською, але тепер ця дворянська інтелігенція, відірвавшись, в значній мірі, від організації сільськогосподарської продукції і через те здекласувавшись, стала майже вповні тією невиробничою групою...” [137]. Ступінь і форми здекласованості офіцерської молоді впливали на те, що у різних декабристів “бачимо ми то менший, то більший радикалізм, меншу чи більшу одірваність від інтересів певних груп російського дворянства” [138]. Цим автор пояснював неоднорідність декабристського середовища, значну різницю у їхніх поглядах.

О. Гермайзе прийшов до висновку про залежність суспільно-політичних поглядів української офіцерської молоді від “українських обставин”, від “відносин тогочасного українського життя”. Вона

проявлялася не лише у формі впливу фактів соціального гніту, але й у впливі українських традицій на політичну ідеологію декабристів. “Відгомін ліберальної опозиції до російського монархічного уряду, що її так яскраво виявила українська козацька старшина в XVIII ст. почувається у декабристів” [139], – зазначав учений.

Звідси поставало питання: чи можна говорити про участь у декабристському русі української інтелігенції, чи українці за походженням поміж декабристами були “настільки одірвані од українства, що воно могло на них впливати тільки як обстановка або історико-політичний спомин з минулого” [140]. Намагаючись розв’язати цю проблему, вчений розподілив декабристів на дві групи: великих землевласників-аристократів та збіднілих дворян. Перші вже давно були відірвані від українства, і тому не могли вважатися українцями, бо були міцно пов’язані з “державною культурою російського дворянства”. Представники другої групи, які створили Товариство об’єднаних слов’ян, і були, на думку вченого, українськими декабристами. Вихідці з сімей бідної української шляхти І. Горбачевський, Я. Драгоманов, І. Сухинов та ін. – перші представники української інтелігенції з невисокою національною свідомістю, які не мали потреби користуватися українством як політичною чи соціальною ідеєю. Тому О. Гермайзе вважав правомірним застосування щодо них терміну “українські декабристи”.

Слід зауважити, що С. Мельгунов називав І. Горбачевського малоросом. Л. Добровольський вважав його денационалізованим українцем, який не мав “ні господарського, ані культурно-національного зв’язку з Україною”, закидав йому “несвідоме нехтування ваги українства дещо поверховим, о інтелігентним його трактуванням” [141]. Суттєвим недоліком праці І. Горбачевського дослідник визнав неспроможність мемуариста “розгорнути картину життя... України” через неусвідомлення тогочасних соціально-економічних процесів [142].

Концепцію українського декабризму фактично підтримав лідер істориків-марксистів УСРР, академік ВУАН М. Яворський, який розглядав українську історію як низку революцій (козацька революція 1648–1654 рр.; дворянська революція 1825 р.; буржуазно-демократична революція 1905–1907 рр.; соціалістична революція 1917 р.). В опозиційному русі першої чверті XIX ст. він виділяв 3 течії: українських автономістів, об’єднаних у Малоросійське товариство; польську шляхту Патріотичного товариства; декабристів Південного товариства – прихильників демократичної, єдиної і неподільної Росії. Між польським та московським капіталом точилася постійна боротьба за українську колонію. Єдиною справді революційною

організацією М. Яворський вважав Товариство об'єднаних слов'ян [143]. До того ж, дотримувався думки що в декабризмі присутні не лише елементи буржуазної революції, але й утопічного соціалізму.

До прихильників концепції українського декабризму можна віднести і Д. Багалія, адже ідеологію декабристів він розглядав у тісному зв'язку з "українськими умовами" [144]. Історик вважав, що революційні рухи необхідно розглядати в їх динаміці, у розвитку і проявах, у різних формах відповідно до розвитку соціально-економічних процесів українського життя, в основі якого лежала класова боротьба. "Ця боротьба, – відзначав Д. Багалій, – почалася дійсно в ранні князівські часи і набула величезного напруження в козацько-селянських війнах XVII в., а епілогом їх була гайдамаччина з коліївщиною. Дальша боротьба в XIX в. виявилася в дворянській і буржуазній революції – декабристів і методіївців, що їх заступила потім народницька революція" [145]. Але разом з тим зазначав, що декабристи у своїй діяльності не були зв'язані з територією України і те, що центром їх діяльності була Київщина пояснюється, що вони служили в армії, яка була там розташована [146].

Д. Дорошенко був схильний розглядати рух декабристів в Україні в контексті українського національного відродження та опозиційних настроїв українського дворянства. Причину цих настроїв історик вбачав у небажання російського уряду "визнати за українською шляхтою дворянських прав у повнім об'ємі" [147]. Проте, порушення станових привілеїв не було єдиним приводом для невдоволення. На підтвердження висловленої думки автор звернувся до свідчень сторонніх очевидців, котрих важко запідозрити у зайвих симпатіях до українців. Так, один з них, неназваний російський генерал, який служив в Україні писав у своїх мемуарах навіть про "ненависть" українського дворянства до Росії, викликану "порушенням прав України", великими податками, руйнівною економічною політикою уряду, що вела до загального зубожіння [148]. Далі історик навів факти, що свідчили вже не про відверті прояви сепаратизму серед українського дворянства, їх посилення під час російсько-французької війни 1812 р. Отже, сприятливий ґрунт для виступу проти царату в Україні склався раніше, ніж у Росії.

Українські декабристознавці намагалися розглянути, хоча й побіжно, місце і долю України у програмних документах Південного товариства. "Декабристи, – зазначав В. Базилович, – не вважали людність українську за окрему народність" [149]. Д. Багалій писав, що

лідери декабристів “не визначаючи Україну, як національного тіла”, не вважали її автономною частиною майбутньої Росії [150].

Іноді прихильники концепції українського декабризму гіперболізували вплив української ідеї на декабристів. Зокрема, М. Слабченко безпідставно стверджував, що в правобережних полках офіцери-українці “займали уособлене місце, вони сторонились російського офіцерства, ображались, якщо їх звали росіянами й між собою вживали тільки української мови”. На його думку, для України мали значення не декабристи, а ідеї декабризму, як відгук загальноєвропейських настроїв у колах інтелігенції [151].

Ідея українського декабризму знайшла підтримку освічених верств українського суспільства. Про силу її впливу на уми тодішньої інтелігенції свідчать слова М. Хвильового, який у памфлеті “Україна чи Малоросія?” писав: “Дозвольте ж і нам пишатись тим, що революційний і послідовніший з декабристів – Пестель – жив під південним сонцем України, що велику російську літературу робили наші Гоголі, Короленки, що перші полки, які підняли м'ятеж проти царату, були по національності наші...” [152].

Щоправда, український декабризм мав і своїх противників. Зокрема, одним з перших проти нього виступив І. Рибаків. “Чи була, проте, ця національна свідомість значним в революційному рухові 1825 р. фактором, чи мали національні змагання українського дворянства тих часів дієве значення? На це питання мусимо рішуче відповісти: ні! Всі оці національні змагання з причин цілком зрозумілих, з причин історичної прагматики, не вийшли за межі “козацької романтики”. І тому ми не можемо говорити про “українських декабристів”, а маємо право говорити лише про декабристів на Україні”, – рішуче твердив історик [153]. На його думку, умови, за яких вибухнуло повстання Чернігівського піхотного полку є доказом того, що воно було справою загальноросійської буржуазної революції. На цих позиціях стояв і В. Романовський.

Наприкінці 1920-х рр. концепція українського декабризму зазнала певної модифікації у статті вихідця з Одеси Ю. Оксмана, багатолітнього опонента М. Нечкіної. Він намагався змістити центр опозиційних настроїв у Росії на Південь, конкретно до Одеси, де бурхливе господарське піднесення прискорило процес розкладу старих соціально-економічних відносин і створило умови для діяльності тут агентури антиурядових організацій. Історик вважав, що в Одесі існував широкий опозиційний блок, об'єднаний економічними інтересами, що включав землевласників південноросійських губерній, провінційних адміністраторів, підприємців – агентів західноєвропейського капіталу, заїзжих революціонерів та

інтелігенцію, що зароджувалася. Зміцнення економічної сили південних неогоціантів та промисловців у 1817–1818 рр., на думку Ю. Оксмана, мало наслідком, “по-перше, піднесення політичного активізму *української буржуазії* [виділено нами – Ю. Л.], а по-друге – політичне поширення сфери її ідеологічного впливу на дворянську й вільнодумну масу всієї південно-західної й південної України” [154].

На думку вченого, лише історичним парадоксом можна пояснити те, що “долю революції на півдні” вирішував повсталий Чернігівський полк, “а не ділки Київських контрактів та Одеських експортних контор” [155]. Проте, сам Ю. Оксман висунув зовсім фантастичний план, який би міг призвести до перемоги декабристів – об’єднання в єдиний політичний блок різних елементів опозиції: від торговельно-промислової буржуазії до вільнодумців-інтелігентів і від землевласників-дворян до військових поселенців.

Концепція українського декабризму суперечила схемі В. Леніна, який вважав декабристський рух суто російським. Він, зокрема писав: “Ми пишаємося тим, що ці насильства викликали опір нашого середовища, середовища великоросів, що це середовище висунуло Радіщева, декабристів”. Отже, зіткнення з всемогутнім М. Покровським та його школою було неминучим. Разом з тим, не можна не відзначити, що за своєю суттю концепція українського декабризму ґрунтувалася на марксистській (вірніше, ленінській) методології, і представники школи М. Покровського даремно закидали їй антимарксизм. Фундатори концепції, як і В. Ленін, вбачали у декабристах не тільки і не стільки дітей своєї епохи, як попередників інших політичних рухів.

Російські декабристознавці відстоювали тезу про національну однорідність, тобто російськість декабристського руху. На думку М. Нечкіної, якій належала перша спроба дослідження діяльності Товариства об’єднаних слов’ян, “слов’яни” – окрема течія серед декабристів, яка є попередницею не українських федералістів, а революціонерів-різничинців. Такий висновок, очевидно, ґрунтується на “Записках І. Горбачевського”. М. Нечкіна вважала, що погляди автора цих записок зародилися ще у 1820-ті рр.

М. Нечкіна висунула думку, що “Об’єднані слов’яни – перші у російському революційному русі носії народної революції. Орієнтація на маси, на зв’язок з ними глибоко відрізняє їх від усіх декабристів” [156]. У той час, як члени Південного товариства були прихильниками військової революції за прикладом іспанського пронунціаменто [157]. Ці погляди розділяли й українські декабристознавці. В. Базилевич, порівнюючи тактику декабристських організацій, відзначав, що “південці” вважали за можливе “вчинити

переворот самою військовою силою, без участі народних мас і, навіть, не виявляючи своїх планів широким колам офіцерства і солдатів. Їм здавалося, що досить буде наказати, й підручні, непідготовлені заздалегідь, тільки через дисципліну, підуть за ними здобувати волю”. На той час члени Товариства об’єднаних слов’ян вважали за потрібне спертися на широкі народні верстви [158], тобто на українське населення Правобережної України.

На Всесоюзній конференції істориків-марксистів у 1928–1929 рр. М. Покровський та М. Нечкіна відкрито виступили проти концепції українського декабризму. М. Нечкіна заперечувала існування “українських декабристів”, вважаючи членів Товариства об’єднаних слов’ян декабристами-українцями. Спроби членів української делегації З. Гуревича та О. Гермайзе довести, що ця думка не відображає тісного зв’язку Товариства об’єднаних слов’ян з соціально-політичною та культурною обстановкою в Україні, ігнорує вплив цих чинників на формування ідеології та програми товариства виявилися марними.

З. Гуревич піддав гострій критиці працю М. Нечкіної “Общество соединенных славян” за російське великодержавництво. Не відкидаючи наукового значення першої монографії, присвяченої діяльності цього товариства, він зауважив, що “...автор цього значного твору – понад 300 сторінок – про Товариство об’єднаних слов’ян, про Товариство, що було організовано на території України, про Товариство, яке вийшло з українських родин, про Товариство людей, які були вигодовані на українських традиціях, умудряється нам якраз про ці українські моменти ні слова не сказати” [159].

У відповідь М. Нечкіна вдалася до критики деяких перегинів прихильників концепції українського декабризму щодо самостійницьких мріянь декабристів і повністю відкинула будь-які зв’язки Товариства об’єднаних слов’ян з українською національною ідеологією [160]. О. Гермайзе резонно заперечив, що адепти концепції українського декабризму не робили спроб знайти у декабристів ідеї самостійної України. Мова йшла лише про формування цілого ряду декабристів в умовах української дійсності. Сама ж епоха декабристів, на думку О. Гермайзе, це – смуга денационалізації, коли питання національної свідомості не ставилися економічною дійсністю [161].

Компромісну позицію зайняв М. Рубач, говорячи, що М. Нечкіна правильно зазначала про “націоналістичні збочення Єфремова, Багалія у висвітленні декабризму, але трохи перегинає палицю, недооцінюючи внутрішніх соціальних, економічних коренів, які були на Україні” [162]. Разом з тим, він підтримав положення концепції

українського декабризму, що кирило-мефодіївці спираються своїми джерелами на Товариство об'єднаних слов'ян.

Важким ударом не лише по концепції українського декабризму, але й по національних історіографіях був висновок щодо цієї дискусії М. Покровського. Він, зокрема, зазначив: “Нам тут цікаво не те, що тут ми зустрічаємося з ідеологією українця, з ідеологією грузина, поляка і т. д. Нам зовсім не це цікаво. Але, товариші, крім цих ідеологій, є ще одна ідеологія, яка називається марксизмом і яка давним-давно усі ці національні ідеології скасувала. Марксизм знає тільки класову ідеологію” [163].

Конференція відбувалась в атмосфері грубих нападок на українських учених, напередодні масових репресій проти науковців. Скоро після конференції більшість апологетів українського декабризму назавжди опинилися у місцях позбавлення волі або були розстріляні. Історія зберегла для нас слова С. Єфремова, які влучно ілюструють ставлення ученого до декабристського руху: “Часи декабристів вже минули, тепер потрібно мати витримку й не казати нічого”.

7. Підсумки

В цілому, вивчення декабристського руху в Україні та Росії у 1920-х – першій половині 1930-х рр. відбувалося доволі плідно, що пов'язано не тільки зі святкуванням 100-річчя повстання, але й з політичним замовленням на вивчення революційних тем. В СРСР було накопичено величезний фактологічний матеріал, недоступний для істориків-емігрантів. Важко не погодитися з М. Нечкіною, що декабристознавство як спеціальна галузь історичної науки виникла саме після Жовтневої революції [164].

Марксистська історіографія сформувалася на основі багатолітнього розвитку історичних знань у попередній період. Щоправда, після перемоги більшовиків прийнято було вважати, що лише радянська історична наука змогла дати належну оцінку декабристському рухові. Нове декабристознавство успадкувало інтелігентський міф, що виник у другій половині XIX ст. Наукові погляди, як в СРСР, так і в екзилі, нерідко підмінювалися поглядами політичними, а наукові концепції будувалися в залежності від політичних симпатій.

Протягом 1917–1924 рр. відбулося публіцистичне осмислення руху декабристів у долі країни, зміна поколінь дослідників. Упродовж 1925–1930 рр. йшло становлення й організація наукового декабристознавства, яке поступово підводилося під марксистсько-ленінську методологію. Радянське декабристознавство стало

важливою гілкою більшовицької історичної науки; декабристи були вписані до пантеону мучеників за революційні ідеали. Ленінські постулати ще не стали догмою для істориків декабристського руху. Поява різних концепцій свідчила про вільне трактування положень вождя навіть у середовищі істориків-марксистів.

Радянська держава суворо контролювала вчених-декабристознавців, вимагаючи створення галереї революціонерів-мучеників, які були попередниками більшовиків. Разом з тим, з'являлися оригінальні думки, однією з яких була концепція українського декабризму. Вона мала велике значення для відродження національного життя в Україні у роки непу. Незважаючи на низку помилкових та недостатньо мотивованих положень, на які вказувала М. Нечкіна, ця концепція стала свіжим віянням у декабристознавстві, стимулювала нові наукові пошуки, підготувала суспільство до сприйняття декабризму як поліетнічного феномену.

Головною проблематикою декабристознавства у 1920-х – першій половині 1930-х рр. було вивчення історії окремих великих декабристських організацій (Південне товариство, Північне товариство, Товариство об'єднаних слов'ян), аналіз особливостей їх ідеології та структури. Попри те, що Південне товариство та повстання Чернігівського полку перебували в центрі уваги радянських дослідників, їм так і не було присвячено жодної монографії. Більш-менш закінчену концепцію усього руху створили М. Покровський та його учень П. Парадизов, П. Щоголев та О. Пресняков, які розпочали дослідження декабризму ще у дореволюційний час, а також історик-емігрант В. Мякотін. Поза увагою дослідників залишався ранній декабризм, представлений просвітницькими “неревольюційними” організаціями.

Джерела та література:

1. ***Добровольський Л.*** Decembriana. До підсумків юбілейної літератури про південний декабризм // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. З нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 911.

2. Див.: ***Нечкіна М. В.*** Столетие восстания декабристов в юбилейной литературе (1825–1925 гг.) // Историк-марксист. – 1926. – Т. 2. – С. 238–250.

3. Там само. – С. 246.

4. ***Окунь С. Б.*** Движение декабристов в советской исторической литературе // Советская историография классовой борьбы и революционного движения в России / Отв. ред. А. Л. Шапиро: В 2-х ч. – Ч. 1. – Л., 1967. – С. 90, 97.

5. ***Нечкіна М. В.*** Украинская юбилейная литература о декабристах // Историк-марксист. – 1927. – Кн. 3. – С. 188, 195.

6. Див.: **Парадизов П.** Очерки по историографии декабристов / Предисл. В. И. Невского. – М.; Л., 1928. – 287 с.

7. **Нечина М. В.** Портреты “предков” (Юбилей декабристов за рубежом) // Печать и революция. – 1926. – Кн. 8. – С. 34.

8. **Мякотин В.** Декабристы в их преобразовательных планах // “Мы дышали свободой...” Историки Русского Зарубежья о декабристах. – М., 2001. – С. 73.

9. **Кизеветтер А.** Спорные вопросы в истории декабристов // Там само. – С. 90.

10. **Lossky J.** Neuere ukrainische wissenschaftliche Literatur zum Dekabristenaufstande // Jahrbucher fur Kultur und Geschichte der Slaven. – Neue Folge, 1929. – Bd. 5. H. 3. – S. 389–404.

11. **Кизеветтер А.** Вказ. праця. – С. 95.

12. **Кияниця П. А.** Національно-буржуазна легенда про декабристів // Україна. – 1932. – № 1–2. – С. 73–74.

13. Там само. – С. 80.

14. **Лысенко Н. Н.** К вопросу тактики декабристов: Дисс... канд. ист. наук. – К., 1949. – Л. 1–59.

15. **Нечкина М. В.** Движение декабристов: В 2-х т. – М., 1955. – Т. 1. – С. 5–49.

16. Див.: **Олійник Л. В.** Декабристський рух на Україні в радянській історіографії // УІЖ. – 1965. – № 12. – С. 119–123.

17. **Галусенко І. М., Олійник Л. В.** Висвітлення руху декабристів на Україні в радянській історіографії // УІЖ. – 1975. – С. 121.

18. Архів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 1987 рік, спр. 56-ППС, арк. 78–79.

19. Див.: **Крупницький Б.** Українська історична наука під Советами (1920–1957). – Мюнхен, 1957. – 120 с.; **Оглоблин О.** Українська історіографія. 1917–1956 / Пер. з англ. Підгот. до друку І. Верба, О. Юркова. – К., 2003. – 252 с.

20. **Козырь Н. А.** Освещение советской историографией 1917 – середины 20-х годов социально-экономических предпосылок движения декабристов // Актуальные историографические проблемы отечественной историографии XVII–XIX вв. – Днепропетровск, 1982. – С. 134–145; **Його ж.** Советская историография 1917 – середины 20-х годов о вооружённых выступлениях декабристов и их роли в развитии русского революционного процесса // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: Межвуз. сб. науч. трудов / Под ред. Н. П. Ковальского. – Днепропетровск, 1984. – С. 56–63.

21. Див.: **Казьмирчук Г. Д.** Советское декабристоведение на Украине (1917–1934 гг.) // Декабристские чтения: Материалы Республиканской научно-практической конференции, посвящённой 165-летию со дня восстания декабристов / Под ред. Г. Д. Казьмирчука. – Вып. IV. – К., 1991. – С. 69–92; **Його ж.** Декабристи. Історіографія проблеми. 1917–1935 рр. – К., 1994. – 125 с.; **Його ж.** “Апостоли правди”: Рух декабристів в історичній літературі 1917 – першої половини 30-х років. – К., 1997. – 209 с.; **Його ж.** Історіографія руху декабристів: У 4-х част. Ч. 2. Становлення радянського

декабристознавства (1917 – перша половина 1930-х рр.): Курс лекцій для студентів історичних факультетів. – К.; Черкаси, 2001. – 240 с.

22. Восстание декабристов. Материалы. (Дела Верховного Уголовного Суда и Следственной Комиссии, касающиеся государственных преступников). Т. 5 / Подгот. к печ. Н. Н. Чулковым. – М.; Л., 1926. – 495 с.; Восстание декабристов. Материалы. Т. 6. Восстание Черниговского пехотного полка / К печ. подгот. Ю. Г. Оксман. – М.; Л., 1929. – LXVII, 406 с.

23. Восстание декабристов. Материалы. (Дела Следственной Комиссии о злоумышленных обществах). Т. 8. Алфавит декабристов / Под ред. и с примеч. Б. Л. Модзалевского и А. А. Сиверса. – Л., 1925. – 439 с.

24. Декабристы. Неизданные материалы и статьи / Под ред. Б. Л. Модзалевского и Ю. Г. Оксмана. – М.; Л., 1925. – XV, 336 с.

25. **Багалієна-Татарінова О.** Справа Якова Драгоманова // Декабристи на Україні. Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні. Т. II / За ред. акад. Д. Багалія. – К., 1930. – С. 155–173.

26. Дело о возмущении некоторых рот квартирующего в г. Василькове Черниговского пехотного полка // Повстання декабристів на Україні. З матеріалів Київського Центрального Історичного архіву / За ред. В. Базилевича, Л. Добровольського та В. Міяковського. – Харків, 1926. – С. 24–78.

27. Записки декабриста Н. И. Лорера / Под ред. М. Н. Покровского; пригот. к печ. и коммент. М. В. Нечкина. – М., 1931. – 448 с.

28. **Мережковский Д.** Первенцы свободы. История восстания 14 декабря 1825 г. – Пг., 1917. – С. 3.

29. **Леонтьев Я.** Может ли подвиг быть напрасным? Юбилейные заметки о декабристах // “Мы дышали свободой...” Историки Русского Зарубежья о декабристах. – С. 8.

30. **Балабанов М.** История революционного движения в России. От декабристов к 1905 году. – К., 1925. – С. 17–46.

31. **Довнар-Запольский М. В.** Декабрьская революция 1825 г. // Голос минувшего. – 1917. – № 7–8. – С. 5–75.

32. Див.: **Казьмирчук Г. Д., Латиш Ю. В.** Українське декабристознавство. – К.; Черкаси, 2002. – С. 53–73.

33. **Довнар-Запольский М. В.** Вказ. праця. – С. 67.

34. Там само. – С. 53–55, 57–60.

35. Там само. – С. 54, 69–70.

36. **Вернадский Г. В.** Два лика декабризма / Публ. А. Н. Серкова и А. З. Злобовского // Свободная мысль. – 1993. – № 15. – С. 81–92.

37. **Герцен А. И.** Смерть Александра I и 14 декабря. – Нравственное пробуждение... // **Герцен А. И.** Собрание сочинений в 30-ти тт. Т. 8. Былое и думы. – М., 1956. – С. 56–64.

38. **Ленин В. И.** Памяти Герцена // **Ленин В. И.** Полное собрание сочинений. – М., 1961. – Т. 21. – С. 225–262.

39. **Сыромятников Б. И.** Последний дворцовый переворот. К столетию восстания декабристов // Право и жизнь. – 1926. – № 4. – С. 3–15.

40. **Ольминский М.** Из статьи “Две годовщины” // “Мы дышали свободой...” Историки Русского Зарубежья о декабристах. – С. 172, 174.

41. **Казьмирчук Г. Д.** “Апостоли правди”: Рух декабристів в історичній літературі 1917 – першої половини 30-х років. – С. 41.
42. **Виленский-Сибиряков Вл.** Два юбилея. Декабристы. – Революция 1905 года. – М., 1925. – 31 с.
43. **Покровский М.** Из статьи “Два вооруженных восстания” (1825–1905) // “Мы дышали свободой...” Историки Русского Зарубежья о декабристах. – С. 162.
44. **Багалієвна-Татарінова О.** Таємна агентура на Україні сто років тому (за рапортами і записками В.С. Сотнікова) // Декабристи на Україні. – Т. II. – С. 1.
45. **Покровский М. Н.** 14 (26) декабря 1825 г. // Правда. – 1925. – 30 декабря.
46. **Покровский М.** Из статьи “Два вооруженных восстания” (1825–1905). – С. 168.
47. **Багалій Д.** Уваги до генези декабристського руху на Україні // Рух декабристів на Україні. – Харків, 1926. – С. 14.
48. **Нечкина М. В.** Общество соединённых славян. – М.; Л., 1927. – С. 5.
49. Див.: **Рожков Н.** Русская история в сравнительно-историческом освещении (Основы социальной динамики). Т. X. Разложение старого порядка в России в первой половине XIX века. – Л., 1924. – С. 113–167.
50. **Оксман Ю. Г.** Одеське “Гніздо змови” 1825 року: Спроба перегляду питання про базу “декабризму” на Україні // Прапор марксизму. – 1928. – № 1 (2). – С. 179.
51. **Рубинштейн Н. Л.** Экономическое развитие России в начале XIX века, как основа движения декабристов // Каторга и ссылка. – 1925. – № 8 (21). – С. 18.
52. Там само. – С. 20.
53. Там само. – С. 28, 33.
54. Див.: **Міяковський В.** Епізод 1827 р. в маєтку Поджіо // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. – С. 879–882.
55. **Нечкина М. В.** Портреты “предков” (Юбилей декабристов за рубежом) // Печать и революция. – 1926. – Кн. 8. – С. 36.
56. **Мережковский Д.** 1825–1925 // “Мы дышали свободой...” Историки Русского Зарубежья о декабристах. – С. 9.
57. Див.: **Слоним М.** Предтечи и потомки. 1825–1925 // Воля России. – 1925. – Кн. XII. – С. 61–74.
58. **Мельгунов С.** Идеализм и реализм декабристов // “Мы дышали свободой...” Историки Русского Зарубежья о декабристах. – С. 66.
59. **Милюков П.** Роль декабристов в связи поколений // Там само. – С. 29.
60. **Мельгунов С.** Вказ. праця. – С. 55.
61. **Кизеветтер А.** Вказ. праця. – С. 91.
62. **Мякотин В.** Вказ. праця. – С. 88.
63. **Кизеветтер А.** Вказ. праця. – С. 94.
64. **Милюков П.** Вказ. праця. – С. 45–46.

65. **Цетлин М.** О 14 декабря // “Мы дышали свободой...” Историки Русского Зарубежья о декабристах. – С. 126.
66. Див.: **Дружинин Н. М.** К истории идейных исканий П. И. Пестеля // **Дружинин Н. М.** Избранные труды: [В 4-х кн.] Кн. 1. Революционное движение в России в XIX веке. – М., 1985. – С. 305–329.
67. **Мельгунов С.** Вказ. праця. – С. 58.
68. **Милюков П.** Вказ. праця. – С. 42.
69. **Дружинин Н. М.** Кто были декабристы и за что они боролись? – М., 1925. – С. 31–32.
70. **Парадизов П.** Декабристы. – Харьков, 1930. – С. 25–26.
71. **Милюков П.** Вказ. праця. – С. 36.
72. **Парадизов П.** Декабристы. – С. 37–38.
73. **Базилевич В.** Декабрист О. П. Юшневський. Спроба біографії // Декабристи на Україні. – Т. II. – С. 46–48.
74. Див.: **Троцкий И. М.** Ликвидация Тульчинской управы Южного общества // Былое. – 1925. – № 5 (33). – С. 47–72.
75. **Парадизов П.** Декабристы. – С. 37.
76. **Мякотин В.** Вказ. праця. – С. 85.
77. **Милюков П.** Вказ. праця. – С. 49.
78. **Багалій Д.** Декабристи на Україні. – Харків, 1926. – С. 28–29;
- Нечкина М. В.** Общество соединённых славян. – С. 20–22.
79. **Чулков Г.** Мятежники 1825 года. – М., 1925. – С. 192–193.
80. **Базилевич В. М.** Декабристи на Київщині 1825–1925. – К., 1926. – С. 11–12.
81. **Пресняков А. Е.** 14 декабря 1825 г. – М.; Л., 1926. – С. 143.
82. **Парадизов П.** Декабристы. – С. 104, 112.
83. **Мережковский Д.** Первенцы свободы. История восстания 14 декабря 1825 г. – С. 24.
84. **Парадизов П.** Декабристы. – С. 110.
85. **Базилевич В. М.** Декабристи на Київщині 1825–1925. – С. 25.
86. Див.: **Нечкина М. В.** Восстание Черниговского полка // Каторга и ссылка. – 1925. – № 8. – С. 87–112.
87. **Рябинін-Скляревський А. А.** На спогад Чернігівського полку (до століття декабристів) // Рух декабристів на Україні. – С. 100, 102.
88. **Дружинин Н. М.** Кто были декабристы и за что они боролись? – С. 83.
89. **Базилевич В. М.** Декабристи на Київщині 1825–1925. – С. 27–28.
90. **Мельгунов С.** Вказ. праця. – С. 64.
91. **Добровольський Л.** Декабрист Горбачевський як мемуарист // Декабристи на Україні. – Т. II. – С. 92.
92. **Базилевич В. М.** Декабристи на Київщині 1825–1925. – С. 27–28.
93. **Романовський В.** Причини невдачі в 1825 році // Декабристи на Україні: Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні / За ред. акад. С. Єфремова та В. Міяковського. – К., 1926. – С. 11.
94. Там само. – С. 17.

95. Див.: **Добровольский Л.** Главные участники восстания Черниговского полка // Из эпохи борьбы с царизмом. Сб. № 5. (К столетию восстания декабристов) / Под ред. Л. Л. Бермана. – К., 1926. – С. 67–84.

96. **Покровский М. Н.** Очерки по истории революционного движения в России в XIX и XX вв. – М., 1927. – С. 39.

97. **Леонтьев Я.** Вказ. праця. – С. 13.

98. **Киянская О. И.** Научная биография П. И. Пестеля: Автореф. дисс... д-ра ист. наук. – Саратов, 2002. – С. 11–12.

99. **Бердяев Н. А.** Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990. – С. 21.

100. **Мельгунов С.** Вказ. праця. – С. 60.

101. **Струве П. Б.** Никита Муравьев и Павел Пестель. “Российская” (имперская) и “русская” (национально-централистская) идеи в политических проектах декабристов // **Струве П. Б.** Социальная и экономическая история России с древнейших времен до нашего, в связи с развитием русской культуры и ростом российской государственности. – Париж, 1952. – С. 348–353.

102. **Мякотин В.** Вказ. праця. – С. 82.

103. **Мельгунов С.** Вказ. праця. – С. 54.

104. Див.: **Базилевич В.** Декабрист О. П. Юшневський. Спроба біографії. – С. 35–76.

105. Див.: **Оксман Ю. Г.** Поимка поручика И. И. Сухинова. (По неизданным материалам) // Декабристы. Неизданные материалы и статьи. – С. 53–74.

106. Див.: **Багалій О.** Салдатські маси в декабристському рухові: I. Агітація серед салдатів 1825 року. II. 3 салдатських настроїв р. 1826 // Декабристи на Україні. – С. 18–36.

107. **Чернов С. Н.** Из истории борьбы за армию в начале 20-х годов XIX в. // Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском государственном университете им. В. И. Ленина. – Т. XXXIV, вып. 3–4. – Казань, 1929. – С. 330.

108. Див.: **Добровольський Л.** Виправа на Кавказ салдатів Чернігівського полку // Декабристи на Україні. – С. 114–123.

109. **Базилевич В. М.** Декабристи на Київщині 1825–1925. – С. 39.

110. Див.: **Базилевич В.** Збитки від повстання 1825–1826 рр. // Декабристи на Україні. – С. 101–113.

111. **Багалій Д.** Уваги до генези декабристського руху на Україні. – С. 18.

112. **Федоров В. А.** Академик Николай Михайлович Дружинин (1886–1986) // Вестник Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова. Серия 8. История. – 1996. – № 1. – С. 48–49.

113. **Багалієвна-Татарінова О.** Таємна агентура на Україні сто років тому (за рапортами і записками В.С. Сотнікова). – С. 1.

114. Див.: **Сарбей В.** Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) // УІЖ. – 1993. – № 7–8. – С. 3–16.

115. **Казьмирчук Г. Д.** Декабристські ідеї в історіографічній спадщині М. П. Драгоманова // Вісник КНУ. Історико-філологічні науки. – Вип. 6. – К., 1992. – С. 12.
116. **Донцов Д.** З історії розвитку державної ідеї. Вінниця, 1917. – С. 45.
117. Див.: **Грушевський М. С.** 1825–1925 // Україна. – 1925. – Кн. 6 (15). – С. 3–4.
118. **Гермайзе О.** Рух декабристів і українство // Україна. – 1925. – Кн. 6 (15). – С. 38.
119. Див.: **Borschak E.** Le mouvement national ukrainien au XIX-e siècle // Monde slave. – 1930. – Octobre. – P. 64–68.
120. **Багалій Д.** З історії декабристського руху на Слобідській Україні // Рух декабристів на Україні. – С. 170.
121. Див.: **Міяковський В.** Відгуки в Харкові та Києві на смерть Рилєєва (Справа Ландсберга та П. Балабухи 1827) // Україна. – 1925. – Кн. 6 (15). – С. 57–68.
122. Див.: **Мочульський М.** “Українська школа”: Умовини її появи в польській літературі // Україна. – 1917. – Кн. 1–2. – С. 46–83.
123. Див.: **Гнатюк В.** Тимко Падура в українському історично-культурному процесі // Червоний шлях. – 1927. – № XII. – С. 145–154.
124. **Гнатюк В.** Тимко Падура. Критико-біографічний та історично-літературний нарис. – Харків; К., 1931. – С. 67, 131.
125. Там само. – С. 26–28.
126. Державний архів Одеської області. – Ф. Р. 1593, оп. 1, спр. 38, арк. 4.
127. Див.: **Филипович П.** Шевченко і декабристи. – К., 1926. – 106 с.
128. **Єфремов С.** Масонство на Україні // Сергій Єфремов Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / Упоряд., передм. та прим. Е. Соловей. – К., 2002. – С. 695.
129. **Рибаків І.** 1825-й рік на Україні // Україна. – 1925. – Кн. 6 (15). – С. 13.
130. **Єфремов С.** Від легенди до історичної правди (місцеве підґрунтя в декабристському рухові) // Декабристи на Україні. – С. 6.
131. **Єфремов С.** Масонство на Україні. – С. 701.
132. **Лисяк-Рудницький І.** Історичні есе: В 2-х т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 175.
133. **Єфремов С.** Біля початків українства (Генезис ідей Кирило-Методієвського Брацтва) // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 94.
134. **Єфремов С.** Від легенди до історичної правди (місцеве підґрунтя в декабристському рухові). – С. 2.
135. **Єфремов С.** Масонство на Україні. – С. 701.
136. **Гермайзе О.** Вказ. праця. – С. 26.
137. Там само. – С. 27.
138. Там само. – С. 27–28.
139. Там само. – С. 29.
140. Там само. – С. 34.

141. **Добровольський Л.** Декабрист Горбачевський як мемуарист // Декабристи на Україні. – Т. II. – К., 1930. – С. 107.
142. Там само. – С. 105.
143. Див.: **Яворський М.** Основи декабризма на Україні // Повстання декабристів на Україні. Наук. зб. харків. наук.-досл. катедри історії української культури / За ред. акад. Д. Багалія. – Харків, 1926. – С. 5–42.
144. **Багалій Д.** Уваги до генези декабристського руху на Україні. – С. 17.
145. **Багалій Д.** Нариси історії України на соціально-економічному ґрунті. – Т. 1. – Б. м., 1928. – С. 103.
146. **Багалій Д.** З історії декабристського руху на Слобідській Україні // Рух декабристів на Україні. – С. 169.
147. **Дорошенко Д.** Нарис історії України: В 2 т. – Т. 2 (Від половини XVII століття). – К., 1992. – С. 503.
148. Там само.
149. **Базилевич В. М.** Декабристи на Київщині 1825–1925. – С. 12.
150. **Багалій Д.** Декабристи на Україні. – С. 26–27.
151. **Слабченко М.** Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. Т. 1. – Харків, 1925. – С. 101.
152. **Хвильовий М.** Україна чи Малоросія? // **Хвильовий М.** Новели, оповідання “Повість про санаторійну зону”. “Вальдшнепи”. Роман. Поетичні твори. Памфлети / Вступ. ст., упоряд. і приміт. В. П. Агеєвої; ред. тому М. Г. Жулинський. – К., 1995. – С. 743.
153. **Рибаків І.** Вказ. праця. – С. 15.
154. **Оксман Ю. Г.** Одеське “Гніздо змови” 1825 року: Спроба перегляду питання про базу “декабризму” на Україні. – С. 180.
155. Там само. – С. 166.
156. **Нечкина М. В.** Общество соединённых славян. – С. 210.
157. Див.: **Нечкина М. В.** “Революция наподобие испанской” (О тактике Южного общества декабристов) // Каторга и ссылка. – 1931. – № 10. – С. 3–40.
158. **Базилевич В. М.** Декабристи на Київщині 1825–1925. – С. 11–12.
159. Труды Первой Всесоюзной конференции Историков-марксистов 28/XII-1928 – 4/I-1929. – Т. I, изд. 2-е. – М., 1930. – С. 440.
160. Там само. – С. 442–443.
161. Там само. – С. 446–447.
162. Там само. – С. 454.
163. Там само. – С. 458.
164. **Нечкина М. В.** Движение декабристов. – Т. 1. – С. 36.